

БТ.2(4Укр)з 73

066

Орленко В.І. Орленко В.В.

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ

*Посібник
для підготовки
до іспитів*

В. І. ОРЛЕНКО, В. В. ОРЛЕНКО

Університетська бібліотека
Київського національного університету імені Шевченка
вул. М. Грушевського, 4
01033 Київ

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ

Посібник для підготовки до іспитів

*Видання 2-ге,
доповнене та перероблене*

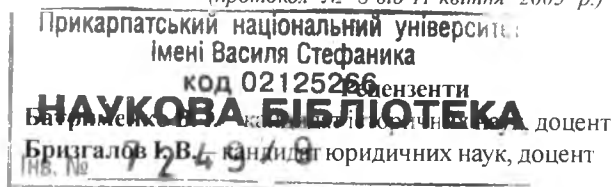
НБ ПНУС

724979

Київ
Видавець ПАЛИВОДА А. В.
2006

Рекомендовано до друку Вченою радою
юридичного факультету Інституту державного управління і права
Київського національного університету культури і мистецтв
(протокол № 8 від 11 квітня 2005 р.)

Орленко В. І.

О66 Історія держави і права України: Посіб. для підготов. до іспитів /
В. І. Орленко, В. В. Орленко. – 2-ге вид., доповн. та перероб. – К.:
Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2006. – 164 с. – (Б-чка студента).

ISBN 966-437-000-2.

Посібник розроблений відповідно до вимог обов'язкових стандартів з історії
держави і права України, затверджених Міністерством освіти і науки України.
Структурно відповідає навчальній програмі курсу "Історія держави і права України".

У виданні в короткій і доступній для сприйняття формі викладено відповіді
на типові екзаменаційні питання. Посібник адресований студентам, які готу-
ються до іспиту з названої дисципліни. Використовуючи його, студенти
зможуть конкретизувати свої знання, повторити основні поняття, визначення,
згадати історичні факти, тенденції та закономірності розвитку держави і права
України на певному історичному етапі, сформулювати план відповіді.

ББК 67.2 (4УКР)я73

ISBN 966-437-000-2

© Орленко В. І., Орленко В. В., 2006

© Видавець ПАЛИВОДА А. В., 2006

ВСТУП.....	8
ТЕМА 1. Предмет, метод, періодизація історії держави і права України	
1.1. Предмет історії держави і права України.....	10
1.2. Завдання вивчення історії держави і права України, функції історії держави та права.....	10
1.3. Методи науки історії держави і права України.....	11
1.4. Періодизація історії держави і права України.....	12
ТЕМА 2. Перші державні утворення на території України та їхнє право	
2.1. Держава киммерійців.....	13
2.2. Державний лад Скіфії.....	13
2.3. Право Скіфії.....	14
2.4. Державний лад у грецьких полісах Північного Причорномор'я.....	15
2.5. Право міст-держав Північного Причорномор'я... ..	17
2.6. Державний лад і право Боспорського царства.....	17
ТЕМА 3. Держава та право Київської Русі	
3.1. Переддержавні утворення у східних слов'ян.....	19
3.2. Виникнення держави Київська Русь.....	20
3.3. Норманська та пантюркістська теорії походження Давньоруської держави.....	20
3.4. Суспільний лад Київської Русі.....	22
3.5. Державний лад Київської Русі.....	23
3.6. Судова система Київської Русі.....	25
3.7. Збройні сили Київської Русі.....	26
3.8. Джерела права Київської Русі.....	26
3.9. Руська Правда.....	27
3.10. Система правових норм Київської Русі.....	28
ТЕМА 4. Держава і право в період феодальної роздробленості (XII–XIV століття)	
4.1. Причини феодальної роздробленості.....	30
4.2. Загальна характеристика держави і права Русі в період феодальної роздробленості.....	31

4.3. Утворення Галицько-Волинської держави.....	32
4.4. Державний лад Галицько-Волинської держави.....	33
4.5. Право Галицько-Волинської держави.....	34

ТЕМА 5. Державність і право на українських землях у період їх перебування в складі Великого князівства Литовського, Королівства Польського та Речі Посполитої (кінець XIV – перша половина XVII століть)

5.1. Загальна характеристика періоду.....	36
5.2. Правове становище населення.....	37
5.3. Державний лад України в складі Великого князівства Литовського, Королівства Польського та Речі Посполитої.....	40
5.4. Місцеве управління на українських землях в литовсько-польський період.....	42
5.5. Судова система на українських землях у XIV – першій половині XVII століть.....	44
5.6. Джерела права литовсько-польського періоду.....	46
5.7. Основні риси права України литовсько-польського періоду.....	47
5.8. Запорозька Січ – зародок української державності... ..	48
5.9. Суд і судочинство на Запорозькій Січі.....	51

ТЕМА 6. Українська держава та право в роки Визвольної війни 1648–1654 рр.

6.1. Виникнення української козацької держави.....	54
6.2. Становлення органів публічної влади української козацької держави в роки Визвольної війни 1648 – 1654 рр.	55
6.3. Судова система української гетьманської держави другої половини XVII ст.....	57
6.4. Джерела права періоду Національно-визвольної війни 1648–1654 рр.....	58
6.5. Основні риси права періоду Національно-визвольної війни 1648 – 1654 рр.....	59
6.6. Правове оформлення переходу України під протекторат московського царя.....	60

ТЕМА 7. Суспільно-політичний лад і право України в період наступу на її автономію (XVIII ст.)

7.1. Суспільний лад.....	62
7.2. Державний лад.....	63

7.3. Судова система України у XVIII ст.....	65
7.4. Джерела права Гетьманщини XVIII ст.....	66
7.5. Основні риси права Гетьманщини.....	67
7.6. Суспільний лад на західноукраїнських землях (друга половина XVII ст. – друга половина XVIII ст.).....	68
7.7. Державний лад на західноукраїнських землях (друга половина XVII ст. – друга половина XVIII ст.).....	70
7.8. Суд і право на західноукраїнських землях (друга половина XVII ст. – друга половина XVIII ст.).....	72

ТЕМА 8. Державний лад і право України після ліквідації її державності (перша половина XIX ст.)

8.1. Територіальний і суспільний устрій.....	74
8.2. Державний лад.....	74
8.3. Судова система України в першій половині XIX ст... ..	76
8.4. Розвиток права в першій половині XIX ст.....	77

ТЕМА 9. Держава та право України в період утвердження її розвитку капіталізму (друга половина XIX ст.)

9.1. Селянська реформа 1861 р.....	80
9.2. Земська реформа 1864 р.....	80
9.3. Міська реформа 1870 р.....	82
9.4. Судова реформа 1864 р.....	83
9.5. Місцеве управління в другій половині XIX ст.....	84
9.6. Реформа поліції та політичного розшуку.....	85
9.7. Військова реформа 1864–1874 рр.....	86
9.8. Фінансова реформа.....	87
9.9. Контрреформи 1880–1890 рр.....	87
9.10. Розвиток права у другій половині XIX ст.....	89
9.11. Державне управління на західноукраїнських землях у XIX – на початку XX століть.....	91
9.12. Судова система на західноукраїнських землях в XIX – на початку XX століть.....	92
9.13. Розвиток права на західноукраїнських землях в XIX – на початку XX століть.....	92

ТЕМА 10. Держава та право України з початку XX ст. до 1917 р.

10.1. Необхідність змін у суспільно-політичному ладі та праві України на початку XX ст.....	95
10.2. Зміни в державному ладі Російської імперії на початку XX ст.....	96

10.3. Організація місцевої влади на українських землях у період буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр....	98
10.4. Розвиток права в період буржуазно-демократичної революції 1905–1907 рр.....	99
10.5. Зміни в державному апараті та праві в період Першої світової війни.....	100

ТЕМА 11. Держава та право України в 1917–1920 рр.

11.1 Органи влади й управління Тимчасового уряду в Україні.....	102
11.2. Законодавство Тимчасового уряду.....	104
11.3. Виникнення рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів в Україні.....	106
11.4. Виникнення Центральної Ради.....	107
11.5. Верховне управління Української Народної Республіки (період Центральної Ради).....	108
11.6. Організація місцевої влади в Українській Народній Республіці (період Центральної Ради).....	109
11.7. Судова система Української Народної Республіки (період Центральної Ради).....	110
11.8. Законодавча діяльність Центральної Ради.....	111
11.9. Система центральних органів Української держави (період Гетьманату).....	112
11.10. Місцеве управління Гетьманату.....	113
11.11 Судова система Гетьманату.....	114
11.12. Законодавство Гетьманату.....	115
11.13. Верховне управління Української Народної Республіки у період Директорії.....	116
11.14. Місцеве управління УНР періоду Директорії.....	117
11.15. Судова система УНР періоду Директорії.....	117
11.16. Законодавство УНР у період Директорії.....	118
11.17. Вищі органи влади й управління Західноукраїнської Народної Республіки.....	118
11.18. Місцева влада й управління ЗУНР.....	119
11.19. Судова система ЗУНР.....	120
11.20. Законодавство ЗУНР.....	120

ТЕМА 12. Становлення радянської державності та права України (1917–1929 рр.)

12.1. Вищі органи влади.....	122
------------------------------	-----

12.2. Місцеві органи влади й управління.....	124
12.3. Судова система.....	124
12.4. Кодифікація радянського законодавства України... 126	126
12.5. Конституція УСРР 1919 р.....	127
12.6. Основні риси права.....	128

ТЕМА 13. Держава та право України в період докорінного зламу суспільних відносин (1929–1941 рр.)

13.1. Вищі органи влади й управління.....	131
13.2. Місцеві органи влади й управління.....	132
13.3. Правоохоронна система.....	133
13.4. Конституція УСРР 1929 р.....	134
13.5. Конституція УРСР 1937 р.....	135
13.6. Основні риси права.....	136
13.7. Державний лад Західної України у 20–30-х рр. XX ст.....	139

ТЕМА 14. Держава та право України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.)

14.1. Перебудова державного механізму на початку війни. 142	142
14.2. Система правоохоронних органів.....	144
14.3. Окупаційний режим на території України.....	145
14.4. Основні риси права.....	147

ТЕМА 15. Радянська державність і право в Україні (1945–1991 рр.)

15.1. Вищі органи державної влади й управління.....	150
15.2. Місцеві органи влади й управління.....	151
15.3. Судова система.....	153
15.4. Друга кодифікація законодавства Радянської України.....	154
15.5. Конституція УРСР 1978 р.....	154
15.6. Розвиток права.....	155

ТЕМА 16. Держава та право України після проголошення незалежності й на сучасному етапі

16.1. Державний лад.....	159
16.2. Правоохоронні органи.....	160
16.3. Розвиток права.....	161

ВСТУП

Курсові “Історія держави і права України” належить одне з провідних місць у системі юридичної освіти. Він є однією з основних нормативних дисциплін у всіх вищих юридичних навчальних закладах. Мета цього курсу – ознайомити студентів з найважливішими аспектами державно-політичного та правового розвитку українського народу від найдавніших часів до сьогодення. Адже глибоко зрозуміти суть і значення тих державно-правових явищ, які нині відбуваються в нашій державі, неможливо без пізнання історії розвитку її держави та права. Вивчення історії держави і права України дає можливість усебічно оцінити наші сучасну державу та право, спрогнозувати їхній подальший розвиток.

Освоєння курсу для спеціаліста-правознавця є своєрідним фундаментом, на якому будується подальша професійна підготовка, позаяк без глибокого осмислення історичного минулого в усій його складності та суперечливості важко опанувати сучасні юридичні знання та зрозуміти зміни, що відбуваються в державно-правовій сфері нині. Цей курс є неодмінним вступом до вивчення таких важливих суспільних дисциплін, як: адміністративне, цивільне, кримінальне, конституційне право та ін. Саме вивчаючи історію держави і права України, студенти знайомляться з основними термінами, поняттями та категоріями юриспруденції, отримують перший досвід аналізу державно-правових інститутів, таким чином закладається міцна база для подальшого опанування спеціальності. Він сприяє також правовому вихованню студентів, зокрема, становленню глибокої особистої поваги до загально-визнаних моральних і правових цінностей, багаторічної української державності, сучасного юридичного статусу України як незалежної миролюбної демократичної правової держави.

Історія держави і права України – методологічна наука, що дає можливість осягнути надзвичайно різноманітний і суперечливий процес розвитку держави та права, але знання фактичних деталей ще не є достатнім для опанування курсу. Факти потрібно вміти узагальнювати та пояснювати, визначати їхнє місце й роль у державно-правовому розвитку. Тож дуже важливо, вивчаючи історію держави і права України, бачити в ній не суму різноманітних

фактичних відомостей, котрі слід запам'ятати, а насамперед, – найважливіші закономірності розвитку держави та права, ілюстрацією і підтвердженням яких є певні факти. Тільки за цієї умови можна збагнути процес державно-правової історії українського народу, простежити, як в історичній динаміці виникали й удосконалювалися його державно-правові інститути.

Цю дисципліну студенти вивчають протягом року, після чого вони спочатку складають залік, а потім – іспит. Як відомо, безпосередньому складанню заліку чи іспиту з будь-якого предмета завжди передує досить короткий та інтенсивний проміжок часу, зазвичай два-три дні, коли студент повинен максимально зосередитися, щоб сконцентрувати та систематизувати всі знання, здобуті протягом кількох місяців або навіть року. Висловлюючись комп'ютерною термінологією, він повинен “вивести інформацію із тривалої пам'яті в оперативну”, зробити її готовою до негайного й ефективного використання. Специфіка ж підготовки до заліку чи іспиту полягає в тому, що студент, зазвичай, уже нічого не вивчає (для цього просто бракує часу). Він лише згадує та систематизує вивчене раніше.

Отож, підготовлений посібник має на меті допомогти студентам саме на завершальному етапі вивчення історії держави і права України. Він розроблений відповідно до програми курсу з цієї дисципліни та містить викладений у короткій і доступній формі матеріал до кожної програмної теми, розкриває закономірності розвитку держави та права України на різних історичних етапах, історичні факти й тенденції, що справили визначальний вплив на державний лад і право України.

ТЕМА 1.

Предмет, метод, періодизація історії держави і права України

1.1. Предмет історії держави і права України

Предметом науки історія держави та права України є пізнання процесів зародження й розвитку держави і права України, формування українських державницьких традицій, вивчення державно-правових категорій та інститутів, правового становища населення на різних етапах історичного розвитку, джерел права й правових систем у їхній історичній конкретності та хронологічній послідовності.

Історія держави і права України є наукою суспільно-політичною (вивчає такі суспільно-політичні явища, як держава і право), юридичною (досліджує правові аспекти суспільного життя), історичною (розглядає державно-правові явища в їхньому історичному розвитку).

Історія держави і права України тісно пов'язана з дисциплінами: соціально-гуманітарними (історією України, історією суспільної думки, історією мистецтв), теорією держави і права, історією держави та права зарубіжних країн, а також із галузевими юридичними дисциплінами (адміністративним, кримінальним, цивільним, конституційним і земельним правом).

1.2. Завдання вивчення історії держави і права України, функції історії держави та права

Як і будь-яка наука, історія держави і права України має певні функції та завдання, що характеризують її теоретичне та практичне значення для розбудови правової демократичної держави. Це, зокрема, такі функції: пізнавальна (зводиться до пізнання та пояснення історії виникнення й розвитку держави і права України, адже незнання минулого не тільки шкодить пізнанню сучасного, але й ставить під загрозу будь-яку спробу належно діяти вже сьогодні), прогностична (полягає у визначенні стійких тенденцій і закономірностей розвитку державно-правових явищ), виховна (йдеться про роль цієї функції у формуванні національної

свідомості, поваги до українського й інших народів, прищепленні почуттів патріотизму та відданості Батьківщині).

Одним з основних завдань історії держави і права України є вивчення різних підходів до історіографії.

1.3. Методи науки історії держави і права України

Історія держави і права України, як і будь-яка наука, послугоується багатим методологічним інструментарієм: історичним, порівняльним, системно-структурним, статистичним методами, а також розвитку, аналогії та екстраполяції.

Історичний метод вимагає розглядати державу та право, по-перше, з позиції їх виникнення, розвитку й змінюваності; по-друге, у зв'язку з іншими явищами та умовами певної епохи; по-третє, у зв'язку з конкретним досвідом історії, що дає змогу визначити не тільки безпосередні, але й віддалені наслідки дії, події чи процесу, що вивчається.

Порівняльний метод полягає у вивченні через зіставлення державно-правових явищ України й інших країн. При цьому виявляються їхні спільні риси, розбіжності й особливості розвитку. Можуть порівнюватися і якісь державно-правові інститути країни в процесі їхньої еволюції.

Системно-структурний метод ефективний при дослідженні самоуправних систем, які складаються з багатьох елементів, що перебувають у взаємодії. Їх аналіз передбачає вивчення структури елементів, їхніх внутрішніх і зовнішніх зв'язків, виявлення системоутворювальних елементів.

Статистичний метод використовується при дослідженні кількісних аспектів історичного процесу. Робота з числовими показниками дає можливість виявити тривалість, поширеність, темпи розвитку й інші боки процесу.

Метод розвитку орієнтує історико-правове пізнання на осягнення виникнення держави та права, їхнє сходження від елементарних форм організації до більш складних і розгалужених.

Метод аналогії передбачає побудову логічного умовиводу. Умовивід за аналогією – висновок про напрямок розвитку чи взаємодію двох або більшої кількості явищ на основі їхньої схожості з іншими явищами в подібних умовах. Аналогія застосовується при вивченні явища, відомості про яке неточні, неповні чи епізодичні.

Екстраполяція передбачає поширення висновків, одержаних під час дослідження, однієї частини явища (процесу) на іншу його частину.

1.4. Періодизація історії держави і права України

Вивчення історії держави і права України здійснюється в хронологічній послідовності. Для цього виділяють низку історичних етапів, за якими й будують як курс наукового дослідження, так і осягнення навчальної дисципліни.

1. Перші державні утворення на території України та їхнє право (середина I тис. до Р. Х. – V ст.).

2. Держава та право Київської Русі (VI–XII століття).

3. Держава та право України періоду феодальної роздробленості (XII–XIV століть).

4. Державність і право на українських землях під владою Великого князівства Литовського, Королівства Польського та Речі Посполитої (кінець XIV – перша половина XVII століть).

5. Українська держава та право в роки Визвольної війни 1648–1654 рр.

6. Козацько-гетьманська держава та її права (друга половина XVII–XVIII століття).

7. Державність і право на українських землях у складі Російської імперії (XIX – початок XX століть).

8. Відродження і розбудова Української держави та її право (1917–1920 рр.).

9. Соціалістична державність і право в Україні (1921–1929 рр.).

10. Радянська державність і право України в період утвердження тоталітарного режиму (1929–1941 рр.).

11. Держава та право України періоду Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.).

12. Повоєнна державність і право Радянської України (1945–1991 рр.).

13. Держава та право України після проголошення незалежності та на сучасному етапі (1991–2005 рр.).

ТЕМА 2.

Перші державні утворення на території України та їхнє право

2.1. Держава киммерійців

Першою державою на території сучасної України була Кіммерія. Відомостей про цю державу збереглося мало. Вперше киммерійці згадуються в "Одісеї" Гомера, а під назвою "гімірра" – в ассірійських клинописних текстах VIII–VII століть до Р. Х. Держава сягала Криму (Тавриди) та степів Північного Причорномор'я. Мешкали киммерійці в укріплених городищах, займалися землеробством, скотарством, воювали із сусідніми народами. Це був перший народ на території України, що мав царів.

Походження киммерійців досі остаточно не з'ясовано. Одні дослідники вважають, що вони мали давньоіранські корені та близькі до ранніх скіфів, інші, – що їхньою прабадьківщиною було нижнє Поволжжя, ще інші, – що це були племена фракійсько-фрігійської групи (до якої належать сучасні вірмени).

На початку VII ст. до Р. Х. киммерійському об'єднанню нищівного удару завдали скіфи – його колишні союзники. Відтоді з джерел зникає навіть назва киммерійців. Частина з них була винищена, інша частина витіснена з Надчорноморщини, а ще інша – асимілювалася із завойовниками.

2.2. Державний лад Скіфії

У середині VII ст. до Р. Х. у південноукраїнських степах з'явилися іраномовні племена скіфів, витіснивши звідси, а частково асимілювавши, киммерійців. Наприкінці VI ст. до Р. Х. скіфи створюють могутнє державне об'єднання, до складу якого увійшло й місцеве населення степових і лісостепових регіонів. Ця держава простягалася на величезну територію, що, за свідченням Геродота, мала форму квадрата, кожний з боків якого становив близько 700 км. Один з цих боків на заході починався від Дунаю, а протилежний на сході сягав Дону. Південна окраїна межувала з Чорним морем, а протилежна на півночі закінчувалася зоною лісів (нинішнє Полісся). Скіфію населяли різні племена – царські скіфи, скіфико-кочівники, скіфи-землероби, еліно-скіфи, скіфи-хлібороби

(орачі) та ін. Найбільше піднесення цієї держави пов'язують з правлінням царя Атея, який у IV ст. до Р. Х. зумів об'єднати під своєю владою майже всю країну. Зародкова форма державності скіфів, яка до цього часу існувала як союз племен, перетворюється на класичну деспотичну монархію. Главою Скіфської держави був цар, влада якого передавалась у спадок і була необмеженою. Цар виконував обов'язки верховного воєначальника, подекуди здійснював і судові функції та був жерцем. Навколо нього утворювався апарат управління, що складався з найближчих родичів правителя та його особистих слуг. Царю віддавали велику шану як за життя, так і після смерті.

Причорноморська Скіфія, за Геродотом, поділялася на три царства – басилеї. Одне з них очолював головний цар, а два інших – молодші царі (ймовірно, сини головного). Царства поділялися на менші адміністративно-територіальні одиниці (номи) на чолі з посадовими особами (номархами). Столиця царства розташовувалася на Нижньому Дніпрі (Кам'янське городище поблизу сучасного Нікополя).

Від кінця III ст. до Р. Х. розпочався заключний період в історії Скіфії. Під натиском сарматів основна частина скіфів відійшла в Нижнє Подніпров'я та Степовий Крим. Була заснована нова столиця з грецькою назвою – Неаполіс (околиці сучасного Сімферополя). Нове державне об'єднання відоме в літературі як Мала Скіфія.

Заключний період історії скіфів характеризувався подальшим розвитком державності й етнічної консолідації, зародженням міських форм життя. Найвищого піднесення Мала Скіфія досягла в II ст. до Р. Х. за царів Скілура та його сина Палака. У перших століттях по Різду Христовому спостерігається ще одне піднесення економічної та політичної могутності Малої Скіфії, після чого під ударами сарматів (з півночі), римських міст-держав (з півдня) та готів вона була ослаблена й у III ст. фактично припинила своє існування.

2.3. Право Скіфії

Основним джерелом права у скіфів був звичай, перетворений (на догоду правлячій верхівці) на звичаєве право. Та досить рано

поряд зі звичаєм з'являється й інше джерело права – правила, встановлені царською владою. Оскільки ж скіфська культура протягом усієї своєї історії залишалася неписемною, то не могло бути здійснено й фіксацію норм звичаєвого права.

Норми скіфського права захищали приватну власність на худобу, вози, рабів, ужиткові речі. Власність на землю належала царю, котрий встановлював порядок користування нею. Існувало вже зобов'язальне право, що регулювало різноманітні договірні відносини – міни, дарування, купівлі-продажу та ін. Договори скріплювали клятвою. Шлюбно-сімейні відносини впливали з принципів патріархату. Родовід вівся за чоловічою лінією, він був главою сім'ї, дружина перебувала під його владою та не мала прав на власність і спадщину. Якщо вдову після смерті чоловіка не вбивали та ховали разом з ним, то вона, як і майно померлого, переходила у власність його старших родичів. Практикувалося багатоженство. У спадковому праві панував мінорат (майно після смерті батька успадковував молодший син, а старші сини наділялися частиною майна лише при одруженні). Починає зароджуватися кримінальне право. Найнебезпечнішими вважалися злочини проти царя та його оточення. Вони, як і віровідступництво та нехтування законами й звичаями, каралися на смерть. Застосовувалися й такі види покарання, як вигнання та скалічення, визнавалася кровна помста. Найбільш небезпечні злочини розслідувалися, а інші розглядалися в межах змагального процесу. Вид покарання за злочини визначав сам суддя, маючи необмежені права щодо їх тлумачення.

2.4. Державний лад у грецьких полісах Північного Причорномор'я

Приблизно за I тис. років до Р. Х. крихітний грецький материк був перенаселений творчим, енергійним і невгамовним людом, який за відсутності необхідних умов на батьківщині почав розселятися узбережжями Середземного, Егейського та Чорного морів, колонізуючи їхні найвіддаленіші закутки. Досягли вони й наших країв. Спочатку грецькі купці та мореплавці лише епізодично з'являлися в Причорномор'ї, а потім налагодили регулярні зв'язки з місцевими племенами та заснували спеціальні станції (емкорії), що поступово перетворювалися на базари, містечка, а з них – і на великі торговельні міста.

Перше поселення грецьких колоністів виникло на сучасних українських землях ще в VII ст. до Р. Х. на невеличкому острові Березань біля гирла Бузького лиману – м. Борисфеніда (645 р. до Р. Х.). Пізніше, у VI–V століттях до Р. Х., в процесі античної колонізації у Північному Причорномор'ї були засновані такі міста: Ольвія, Феодосія, Пантікапей, Херсонес, Тіра, Керкінітіда, Фанагорія, Гермонесса, Горгіппія та ін.

Державний лад міст-держав Північного Причорномор'я був подібним до метрополії. За формою правління – це були робовласницькі демократичні й аристократичні республіки. Політичним, економічним і культурним центром держави було місто, навколо якого розташовувалася хора (сільськогосподарська округа).

Найвищим органом державної влади у містах були народні збори, що називалися по-різному – народ, агора, апела, еклесія, віче. У їх роботі мали право брати участь лише повноправні громадяни (зазвичай, це були греки, позаяк раби, жінки й іноземці позбавлялися такого права), яким виповнилося 25 років. Фактично ж уся влада зосереджувалася в руках найзаможнішої міської знаті, котра через різноманітні органи управління та народні збори нав'язувала свою волю решті громадян.

Народні збори виконували законодавчі функції, приймали декрети та постанови з найважливіших питань, обирали посадових осіб і контролювали їхню діяльність, надавали громадянство тощо.

Друга ланка управління – рада міста (герусія, буле), що обиралася народними зборами раз на рік і була постійним органом виконавчої влади. На раду міста поклалися: підготовка проектів рішень народних зборів, перевірка кандидатів на виборні посади, контроль за діяльністю посадових осіб. Керував її роботою голова, котрому допомагав секретар.

Третьою ланкою міського управління були виборні колегії (магістратури) чи певні посадові особи (магістрати). Вони очолювали визначені галузі управління: фінанси, військову справу, громадський порядок тощо. Найвпливовішою серед міських магістратур була колегія архонтів, якій підпорядковувалися інші колегії; вона мала право в разі необхідності скликати народні збори. Правові питання, належали до сфери відання колегії продиків – юридичних радників.

Важливу роль у системі влади античних міст-держав Північного Причорномор'я відігравав суд, який, звичайно, складався з кількох відділів, кожний з яких мав власне коло питань. У судовому засіданні брали участь судді, прокурори та свідки. Сторони в суді

самі виставляли свідків, наводили докази та захищали себе. Судді вирішували справу голосуванням: спершу щодо наявності вини, а після її доведення – стосовно покарання. Вирок суду був остаточним, системи касацій не було.

2.5. Право міст-держав Північного Причорномор'я

В основу права міст-держав Північного Причорномор'я було покладено правову систему метрополій, котрі їх заснували. Здебільшого, це була система афінської робовласницької демократії. Водночас на правовий розвиток міст не могли не впливати звичаї і традиції тих місцевих племен, які проживали поряд.

Основними джерелами права у зв'язку з цим були закони народних зборів, декрети рад міст, розпорядження колегій і посадових осіб, місцеві звичаї.

Правовій регламентації підлягали майнові відносини, право приватної власності на будинок, майно, худобу, землю тощо. Земля могла перебувати як у приватній, так і в державній власності.

На основі зобов'язального права було розроблено систему договорів на позику, дарування, заклад тощо. Угоди укладали у відповідних установах при свідках і за присутності державних посадовців, які отримували за це від сторін певну винагороду.

Існувало законодавство про злочини та покарання за них. Серед злочинів найтяжчими вважалися злочини проти держави: змова з метою повалення демократичного ладу чи спроба його ліквідації, розголошення державної таємниці, державна зрада тощо. Названі злочини, а також посягання на приватну власність, карали смертю. За інші правопорушення могли призначатися штрафи, конфіскація майна.

2.6. Державний лад і право Боспорського царства

Боспорське царство виникло у V–IV століттях до Р. Х. у результаті об'єднання низки грецьких міст-держав (Фанагорії, Гермонессу, Феодосії та ін.) і приєднання територій племен, які не мали власної державності. Воно займало територію Керченського й Таманського півостровів і південне узбережжя Азовського моря (до гирла Дону). Столицею царства було місто Пантікапей (сучасна Керч).

Найвищого розквіту Боспорське царство досягло в III столітті до Р. Х. Однак у III ст. до Р. Х. царство було ліквідовано ім'ям Василя Стефаніки

код 02125268
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

ІНВ №

724979

рабовласницької системи Боспор поступово занепадає, в ньому відбуваються фінансово-економічні та соціальні катаклізми. У III ст. Р. Х. його територію розорили готи, а в IV ст. Р. Х. – остаточно зруйнували гунни. З VI ст. Боспор входить до складу Візантії.

Боспорське царство, як і міста-держави, що увійшли до його складу, було рабовласницькою державою. Верховна влада належала архонтові (василевсові) й була такою ж, як у монарха. Спершу тут правили Археанактиди, а в 438 р. до Р. Х. влада переходить до династії Спартоکیدів. Із III ст. до Р. Х. правителі починають називати себе царями.

У руках царя зосереджувалася найвища законодавча, виконавча та судова влади. Він був верховним власником і розпорядником земель, міст, поселень, призначав на посади державних службовців тощо.

Міста-держави, що входили до складу Боспорського царства, мали певну автономію, власні органи самоуправління (народні збори, раду міст, виборні посади), але з посиленням влади царя й централізацією управління ці органи поступово ліквідуються. Держава починає поділятися на округи, кожним з яких керував намісник.

Навколо царя з-поміж придворної знаті ("кращих при воротах") формувався апарат виконавчої влади: міністр двору, особистий секретар царя, охоронець царської скарбниці, начальник фінансів, керівник справами релігійних культів тощо. Зв'язок з місцевими племенами та сусідніми державами здійснювався через штат перекладачів.

Відомостей про розвиток права в Боспорському царстві збереглося мало. Загальні уявлення про його джерела, зміст і особливості можна отримати на основі аналізу права тих міст-держав і територій, які входили до складу цього утворення. Джерелами права були звичаї місцевих племен, закони та декрети грецьких міст-полісів, закони, що їх видавали царі для всього об'єднання античних полісів. Найбільш врегульованими були майнові відносини, зокрема, право державної та приватної власності на землю, на рабів, знаряддя й засоби виробництва.

Найтяжчими злочинами вважалися змова й замах на життя царя та його родичів, повстання, державна зрада, зносини з політичними емігрантами. За ці злочини була передбачена смертна кара з конфіскацією майна. Був уже й слідчий порядок розгляду справ. Виконання судових рішень покладалося на судових виконавців.

ТЕМА 3.

Держава та право Київської Русі

3.1. Переддержавні утворення у східних слов'ян

Питання про найдавніші корені слов'янських народів є одним із найбільш дискусійних в історичній науці. Більшість дослідників вважає, що у прадавні часи існувала єдина індоєвропейська етнічна спільність, з якої на межі III–II тис. до Р. Х. виділилася германо-балто-слов'янська етнічна група, а вже з другої половини II тис. до Р. Х. виокремилася праслов'янська спільнота. Мешкала вона, як вважають, між Дніпром і Одером, хоча багато науковців переконані, що прадавні слов'яни жили лише на незначній частині цієї території. Існує думка, що слов'яни переселилися (мігрували) в Європу з інших місцевостей, проте більшість учених дотримується не міграційної, а, так званої, автохтонної теорії про те, що пращури слов'ян споконвіку жили на своїх землях.

У писемних джерелах початку нашої ери (праці Плінія Старшого, Тацита) слов'яни згадуються під назвою "венеди". За свідченням візантійських, готських та інших джерел, колишні венеди на межі II–III століть поділилися на три групи: склавинів, антів і власне венедів. Існує гіпотеза, що склавини – це пращури південних слов'ян, венеди – західних, анти – східних. У період розпаду родового ладу та зародження класового суспільства слов'янські племена об'єднуються в союзи племен, які ще не були державами, але вже мали деякі їхні ознаки. Особливо інтенсивним цей процес був у V ст. Очолювали союзи вожді, котрих у джерелах називають "рекси", "рикси". Саме їм належала найвища влада. Найбільш відомим зі слов'янських переддержавних політичних утворень був союз антських племен на чолі з Божем. У різних джерелах натрапляємо також на згадки і про таких антських ватажків, як Мезаміра, Маджака, Мусокія та інших.

Починаючи з VII ст., термін "анти" вже не згадується в писемних джерелах. Замість них поширюються такі назви, як "слов'яни", "склавини", "склавени". На цей час східні слов'яни вже остаточно виділилися із загальної слов'янської спільноти. Сформувалися досить стабільні етнополітичні утворення (союзи племен), перелік яких наведено в "Повісті временних літ": поляни, древліани,

дреговичі, дуліби, уличі, тиверці, білі хорвати, кривичі, радимичі, ільменські словени.

У процесі подальшої консолідації у VIII–IX століттях виникають більш широкі політичні об'єднання східних слов'ян – своєрідні союзи союзів. Таким союзом союзів, який утворився в Середньому Придніпров'ї, була Русь. Його столицею став полянський Київ. Трохи пізніше придніпровський союз союзів, тобто Русь, переростає в сильніше об'єднання – Руська земля. До його складу входила майже половина східних слов'ян. Цей союз охоплював територію близько 120 тис. км² і був уже справді державою. Приблизно в цей же час відбувається об'єднання північної частини східнослов'янських племен навколо Новгородда.

3.2. Виникнення держави Київська Русь

Процес політичної консолідації східних слов'ян завершився наприкінці IX ст. утворенням великої, порівняно єдиної середньовічної Давньоруської держави – Київська Русь. Під владою Києва об'єдналися два величезних слов'янських політичних центри – Київський і Новгородський. Ця подія, котру, за літописами, співвідносять з 882 р., вважається датою утворення Давньоруської держави. Пізніше київські князі підкорили інші слов'янські племена – древлян, сіверян, радимичів, уличів, тиверців, в'ятигів та ін. Сучасники називали свою державу "Руською землею", "Руссю", а з XII ст. – "Україною". Назву ж "Київська Русь" ввели історики.

За своєю формою Давньоруська держава була ранньофеодальною монархією. Проіснувала вона до середини XII ст., займаючи величезну територію з різноманітним, як за етнічними, так і за економічними ознаками, населенням. На кінець X ст. її територія простягалася від гирла Дунаю до гирла Волги та від підгір'я Кавказу до Фінської затоки. Це була одна з найбільших держав Європи.

3.3. Норманська та пантюркістська теорії походження Давньоруської держави

Підґрунтя норманської теорії були закладені в "Повісті временних літ", де розповідається про участь варягів у політичному житті східних слов'ян. Сьогодні ж доведено, що частина "Повісті временних літ", у якій ідеться саме про утворення східнослов'янської держави за часів Київського князя Мстислава

Володимировича (сина Володимира Мономаха), була підправлена. Як вважають історики, це зробили для того, щоби знайти більш "престижні" корені походження князівської династії, показати, що вони не зі своєї землі, не такі як усі. Пошуки авторитетного родоводу були традиційними для феодального класу всіх країн. Так, у "Повісті временних літ" з'явилися досить суперечливі сюжети про "закликання" на Русь князів-варягів – Рюрика, Сінеуса, Трувора у 862 р.

Норманську теорію розробили німецькі вчені: Г. Байєр, Г. Міллер, А. Шльоцер. Працюючи в 20-х рр. XVIII ст. в Російській академії наук, вони без будь-якого критичного аналізу цього джерела сформулювали концепцію, згідно з якою саме варяги були засновниками Давньоруської держави. Така теорія містила певну політичну спрямованість – уявлення про нібито "неповноцінність" східних слов'ян, їхню нездатність самостійно створити власну державу.

Уже в середині XVIII ст. з критикою норманської теорії виступив М. Ломоносов. Як переконливо доводять праці таких відомих істориків і археологів, як Б. Грекова, А. Тихомирова, Б. Рибаківа, С. Юшкова, Д. Лихачова, М. Костомарова, П. Толчок та ін., утворення Давньоруської держави було закономірним результатом соціально-економічного та політичного розвитку східних слов'ян.

Варяги ж, безумовно, відіграли певну роль у житті Давньої Русі, але, переважно, як купці чи наймані воїни. Вплив норманців на Русь не мав вирішального значення, насамперед, тому, що коли вони прийшли на слов'янські землі, то на них уже існувала державність, та й самі вони перебували приблизно на тому ж рівні суспільного й культурного розвитку, що й наші пращури. До того ж, вихідці зі Скандинавії швидко інтегрувалися в нове культурне середовище та втрачали свою етнокультурну своєрідність.

У сучасній західній історіографії трапляються також спроби пояснити історію виникнення Давньоруської держави з позиції теорії пантюркізму. Згідно з нею, династія київських князів мала тюркське походження, а Давньоруська держава, відповідно, утворена Хозарським каганатом. Цю політичну доктрину фахівці також спростували як таку, що не має нічого спільного з історичною дійсністю. "Заслугою" хозар, можливо, було лише те, що вони своїми нападами на слов'янські племена змушували останніх консолідувати сили для боротьби за існування й таким чином прискорювали процес їхнього об'єднання в єдину державу.

3.4. Суспільний лад Київської Русі

Київська Русь була ранньофеодальною державою. Її населення поділялося на декілька категорій:

1) панівні верстви:

- Великий князь київський;
- місцеві (удільні) князі;
- бояри (боярин (болярин) від слова "болій" – більший), котрі

поділялися на "малих", "великих", "земських";

- вище духовенство;
- купці;
- гості (торговці з інших країн);

2) вільні общинники:

– "люди" (переважно члени сільської територіальної общини – верві);

- ремісники;
- дрібні торговці;
- рядове духовенство;

3) феодально залежне населення, чи напіввільні люди:

– смерди (вільні люди, котрі виконували повинності на користь князя (держави), але поступово потрапляли в залежність до феодалів);

– закупи (колишні смерди, що в господарстві свого пана відпрацьовували заборговані гроші – купу);

– рядовичі (селяни, пов'язані з князівським або боярським господарством договірним зобов'язанням – рядом);

– ізгої (люди, вибиті з життєвої колії, які вибули з однієї категорії населення й не пристали до іншої);

– вотчинні ремісники (ремісники, що проживали та працювали в садибах феодалів);

– задушні люди (колишні холопи, відпущені на волю з церковним заповітом і передані до монастиря в якості розрахунку за молитву "братії" за спасіння душі померлого);

- прощенники (церковні люди, яким були прощені гріхи);
- пущенники (церковні люди, котрим були відпущені гріхи);

4) невільне населення:

– челядь (раби-полонені);

– холопи (члени племені, що набували статусу аналогічного рабському внаслідок скоєння тяжкого злочину, безнадійної заборгованості, одруження на рабині без ряду (договору) тощо).

Незважаючи на різноманітне суспільне становище названих категорій, юридично станові групи населення в Київській Русі не були оформлені. Важливою особливістю тогочасної соціальної структури суспільства було й те, що будь-яка верства населення не була замкненою. Існувала можливість переходу з однієї категорії до іншої. До боярства мали доступ навіть представники з нижчих верств суспільства, а серед ізгоїв міг опинитися навіть князь.

3.5. Державний лад Київської Русі

За формою правління Давньоруська держава була монархією на чолі з *великим князем*. Спочатку він виконував, переважно, військові функції, але з часом зосередив у своїх руках та представляв законодавчу, виконавчу та судову гілки влади. Він призначав місцеву адміністрацію, контролював її діяльність, видав справами міжнародної політики, виконував функції воєначальника, був опікуном церкви, гарантом внутрішнього миру та зовнішньої безпеки.

Важливу роль в управлінні державою відігравала рада при *великому князеві*. Її завданням було обговорення найважливіших питань державного управління. Князь радився зі своїм найближчим оточенням – боярами, а іноді – з представниками духовенства, єпископату та ін.

Органом центрального управління, крім князя та ради, був і, так званий, "*княжий двір*", де зосереджувалися всі важелі управління. З розвитком і посиленням держави великому князеві було дедалі важче самостійно здійснювати свої владні функції, тому він змушений був спиратися на допомогу слуг, які поступово перебирали на себе функції публічних урядовців. Водночас органи державної влади разом зі своїми офіційними функціями виконували й приватно-князівські. Тож елемент публічний в урядуванні ще не відокремився від приватно-правового. Особи, що належали до князівського двору (дворецький, покладник, печатник, стольник та ін.), завідували певною ділянкою господарства, прислужували князеві й одночасно виконували державні управлінські функції. При дворі перебували також численні управителі – тіуни, їхні помічники – ключники, а також дітські, отроки, ябедники, гриді та ін.

Важливу роль у Київській Русі відігравали народні збори – *віча*. Вони відображали верховну волю народу. Основну масу на вічах

становили прості люди – "люди", але у вічах брали участь і князі, і бояри, і церковні ієрархи, і купці. Фактично, віче було владою загальноземською, загальнонародною. Їх скликали ті, хто був зацікавлений у розгляді якогось питання. Для цього було достатньо прийти на головну площу й ударити в дзвін. Це міг зробити як будь-який громадянин, так і князь. Однак скликати віче без поважних причин було не тільки недоцільно, але й небезпечно. Народ не терпів зловживань з його волі, тож засуджував інтриганів і політиканів, які намагалися використати його у власних інтересах. Віче могло розглянути будь-яке питання, але історично склалося так, що воно не скликалося заради дрібних справ, а обговорювало лише найбільш важливі проблеми. Віча приймали рішення, що, як і закони, мали обов'язкову силу в державі. Народні збори мали великі повноваження. Вони могли закликати князя на княжий стіл і визначити при цьому на підставі укладеного з ним договору ("ряду") відносини між князем і народом. Коли князь не виконував взятих на себе зобов'язань, віче мало право усунути його з князівського столу. Досить важливим повноваженням віча було розв'язання питання про війну та мир, укладення договорів з іншими державами, прийняття рішень щодо захисту країни, збору ополчення, віддання у власність або "кормління" земель, визначення правил торгівлі та якості монети. Часто віче виконувало функції суду та ін., але поступово значення народних зборів зменшується, й усі питання вирішує князь одноособово.

У період Київської Русі склалися й існували **дві системи місцевого управління**. Спочатку застосовувалася *десятькова система*. Суть її полягала в тому, що на завойованих або приєднаних територіях князь залишав військові гарнізони, очолювані тисяцькими, але згодом тисяча втратила своє реальне математичне наповнення та стала територіальним поняттям – округом, який очолював тисяцький. Він був керівником військових сил округу, здійснював поліцейську, судову та фінансову владу. Тисячі поділялися на сотні на чолі з соцькими, що також виконували фінансово-адміністративні та судові функції.

Другою системою управління, що прийшла на зміну десятковій, була *двірсько-вотчинна*. Вона утворилася при дворі князя та складалася з придворних чинів, які стали виконувати доручення князя загальнодержавного значення. На місця посилали представників центральної влади – намісників і волостелів. У їх віданні

перебували адміністративні й судові справи. Селами управляли старости, котрих обирали мешканці. Усі посадові особи (за обома системами) одержували за свою службу з населення "корм" у формі різних поборів.

3.6. Судова система Київської Русі

Особливих державних структур судових органів у Давньоруській державі не існувало. Судові функції виконували владці – як у центрі, так і на місцях. Суддями були князі, посадники, волостелі, тисяцькі, соцькі, десятські. Суд, фактично, не був відділений від адміністрації. Він базувався на класовій основі та захищав, передовсім, інтереси панівних верств давньоруського суспільства.

Суди поділялися на публічні (державні), вотчинні (приватні) та церковні.

До компетенції виключно *князівського суду* належали справи, в яких хоча б однією зі сторін були представники феодальної знаті. Найважливіші справи князь вирішував разом з боярами чи виносив на віче. Для вирішення незначних цивільних справ (розподіл спадщини, суперечки за межу тощо) князь посилав *дітських і отроків*, які діяли від його імені. Час від часу князь вибирався в тіунами у провінцію, об'їжджав громади та здійснював суд на місці. Це був, так званий, "*поїзший суд*".

З виникненням великого приватного землеволодіння виникають *приватні суди* – суди землевласників над залежним населенням. Це право жалувалося феодалам державою разом із землею.

Із запровадженням християнства та зростанням впливу церкви на віруючих виникають *церковні суди*, під юрисдикцію яких падали духовні та церковні люди щодо будь-яких справ, а миряни – стосовно справ про мораль, віру, подружніх проблем. Суддями на таких судах, залежно від типу злочину та статусу порушника, були єпископи, архієпископи чи митрополити.

Існував і *общинний суд*, до юрисдикції якого належали: захист власності в разі порушення межі; проведення попереднього слідства, якщо вбивство було скоєно на території верви тощо. В умовах феодальної держави цей суд відіграв доволі незначну роль.

Судовими урядовцями були: княжі урядовці, металники, слідчі (істці), ябедники (офіційні обвинувачі). Для доказів залучалися свідки – послухи та видоки.

3.7. Збройні сили Київської Русі

Збройні сили складалися з таких основних сил:

- дружини великого князя;
- дружини місцевих князів та інших феодалів;
- народного ополчення;
- найманих загонів.

Ядром війська була князівська дружина. Дружинники постійно перебували поруч із князем, жили з ним, поділяли його інтереси, в усьому йому допомагали. Вони поділялися на старших дружинників (які з часом називалися боярами) та молодших ("отроків", "пасинків", "дитячих").

Основною силою війська було народне ополчення ("вої"). Воно скликалося в разі загрози Вітчизні.

Іноді, для ведення воєнних дій, князі залучали іноземні наймані загопи, переважно, це були варяги, фінські та тюркські племена.

Структурно військо поділялося на тисячі, сотні, десятки, а пізніше на полки.

3.8. Джерела права Київської Русі

Загальна теорія держави та права потрактовує "джерело права" як форми існування правової норми. Розглянемо основні джерела давноруського права.

1. **Звичаєве право.** Під звичаєвим правом слід розуміти норми, що виникають на основі звичаю, санкціонуються державою та стають загальнообов'язковими для виконання. Основою формування звичаю була творчість народу. Для того, щоби звичай став нормою, він повинен був застосовуватися протягом кількох століть, пройти випробування кількох поколінь. Проявами звичаєвого права в Київській Русі були, наприклад, такі дії, як посадження князя на стіл; рукобиття на знак укладення договору куплі-продажу; зміст численних прислів'їв ("що ухвалить старший город, на тім мусять стояти пригороди", "без хазяїна двір, а без хазяйки хата плачуть"); акти виконання правосуддя. До звичаєвого права в Україні завжди ставилися з повагою. Було навіть прислів'я: "Звичай – це суцций закон". Звичаєве право називали "давникою", а законодавство – "новиною".

2. **Договори,** як джерела права, що мали публічно-правовий характер, можна поділити на декілька категорій:

а) договори українських князів з іншими державами, чи міжнародні договори (907 р., 911 р., 945 р., 971 р. з Візантією). Їхньою особливістю було те, що вони містили норми різних галузей права;

б) договори князів різних земель між собою;

в) договори між князем і народом (вічем).

У давнину договори позначали різними термінами – "мир", "ряд", "цілування", "докінчання" та ін., що свідчить про значне поширення в той час договірних відносин.

3. **Постанови віч.** Так як віче було верховною владою народу, то його постанови за своєю суттю наближалися до законодавчих тогочасних актів. На жаль, вони до нас не дійшли, але збереглися постанови аналогічного характеру в пам'ятках Великого Новгороду і Пскова XIV–XV століть.

4. **Князівські устави й уроки.** Це були князівські розпорядження, що торкалися різних питань управління та суду. Уроки – це постанови князів, які, зазвичай, діяли тимчасово (про мито, судові податки, судочинство тощо), а устави діяли тривалий час і врегульовували більш важливі проблеми ("Устав Володимира Мономаха", що вміщував норми сімейного, спадкового, опікунського права).

5. **Князівські церковні устави.** Вони унормовували правове становище церкви: місце в державі, джерела матеріального забезпечення, сферу юрисдикції тощо. Збереглося шість церковних уставів. Найвідоміші з них – "Устав Володимира Святославовича" й "Устав Ярослава Мудрого".

6. **Візантійські збірники церковного права.** Набувають поширення з прийняттям християнства для провадження церковної служби та взагалі для організації церковного життя. Найпоширенішими були такі збірники: "Номоканон", "Еклога", "Прохірон", "Судебник царя Константина", "Закон судний людям" тощо. Вони були відомі в Україні під назвою "Кормчих книг".

3.9. Руська Правда

Найвідомішою пам'яткою давноруського права є "Руська Правда", що містить давні норми звичаєвого права та князівські устави. Оскільки останні були створені на основі звичаю, то науковці справедливо вважають, що "Руська Правда" – це збірник звичаєвого права. Оригінал цього документа не зберігся. Дійшла до нас "Руська Правда" завдяки тому, що була записана в різних збірках: літописах, "кормчих", рукописах, що містили в своїх назвах імена князів, митрополитів та ін.

"Руську Правду" відкрив у 1738 р. відомий російський історик В. Татишев. Після цього було знайдено ще близько 300 списків "Руської Правди". Списки називали за прізвиськом осіб, які їх віднайшли (Татищевський, Карамзинський), чи за місцем знаходження (Синодальний, Троїцький, Академічний). Залежно від змісту всі списки "Руської Правди" поділяють на три редакції: коротку, розширену, скорочену.

Коротка редакція є найдавнішою (XI ст.) і складається з "Правди Ярослава", чи "Найдавнішої правди" (статті 1–17), "Правди Ярославичів", або "Уставу (статуту) Ярославичів" (статті 18–41), "Покоу вірного" (ст. 42) та "Уроку мостникам" (ст. 43).

Розширена правда (середина XII – початок XIII століть) складається з двох частин – "Суд Ярослава Володимировича" (статті 1–52) і "Статут Володимира Всеволодовича" (статті 53–121).

Скорочена редакція (XIV ст.) була створена на основі розширеної, але є версія і про те, що вона була джерелом останньої. "Руська Правда" складається з норм різних галузей права, але насамперед – цивільного, кримінального, процесуального.

3.10. Система правових норм Київської Русі

Право Давньоруської держави захищало, насамперед, приватну власність, в основі якої була феодална власність на землю. Внаслідок встановлення приватної власності формується й розвивається спадкове право. Існувало спадкування за законом і заповітом. Спочатку успадковувати могли лише сини, але згодом зробили винятки для дочок бояр і дружинників. Добре було розвинуте зобов'язальне право. Застосовувалися договори (ряди) купівлі-продажу, займу (позики), найму та ін. Договори позики охоплювали кредитні операції грошми, продуктами, речами. Укладалися вони, зазвичай, публічно, у присутності послухів. Боржник був зобов'язаний сплачувати досить високі відсотки, які називалися "резами" (для грошей), "наставом" (при позичці меду), "присопом" (за жито).

Злочини в Київській Русі називали "образою", проте право не розрізняло кримінальне та цивільно-правове правопорушення. Підхід до злочинів був класовим. Уже виділяли об'єктивний і суб'єктивний боки злочинів. Об'єктами злочину були влада, особа, майно, звичаї. Суб'єктами злочину могли бути всі, крім челяді

ти холопів. Особливо небезпечним злочином вважалося посягання на князівську владу, що проявлялося у повстаннях. Небезпечними вважалися злочини проти особи – вбивство, побої, тілесні ушкодження. До майнових злочинів належали розбій, грабїж, крадіжка (татьба), незаконне користування чужим майном, посягання межових знаків.

Світське право того часу не мало норм, які б охороняли сім'ю від злочинних посягань. Ці норми набули втілення в церковних уставах. До злочинів проти сім'ї та моральності належали: розпуста (самовільне розлучення з дружиною), згвалтування (пошибання), укладення шлюбу між близькими родичами, багатоженство, співжиття з черницею та кума з кумою, народження позашлюбної дитини, сексуальні збочення та ін.

Щодо системи покарань, яка існувала в той час, то вона була досить простою та порівняно м'якою. Найдавнішою формою покарань була помста потерпілого чи його родичів. Цей вид покарань у часи "Руської Правди" спочатку обмежили, а потім і зовсім скасували. Переважним видом покарання було грошове стягнення з майна злочинця, що складалося з двох частин: одна йшла на користь князя, а друга – потерпілому. Видами грошового стягнення були віра (проста віра та дика), продаж, головщина, урок. Вищою мірою покарання був, так званий, "потік і пограбування" – вигнання злочинця та його сім'ї з общини з конфіскацією майна на користь общини. Цей вид покарання призначався, переважно, за три види злочинів: убивство в розбої, підпал і конокрадіство. Смертна кара не була властивою для права того часу. Вона з'являється пізніше та спершу в практиці церковних судів.

Судовий процес мав змагальний характер. Сторони називали позивачем і відповідачем. Право передбачало процедуру розшуку злодія. Це були, так звані, "заклич", "звід", "гоніння сліду". Доказом вини були свідчення видоків, особисте зізнання, речові докази, суд божий. До останнього належали судові клятви (рота), різноманітні випробування (ордалії), судовий поєдинок. Розрізняли два види ордалій – випробування залізом і водою.

Держава і право в період феодальної роздробленості (XII–XIV століття)

4.1. Причини феодальної роздробленості

Київська держава, подібно до інших ранньосередньовічних держав, проіснувала недовго. Уже з XII ст. на Русі починається період феодальної роздробленості, що тривав аж до XIV ст. Зумовила процеси роз'єднання низка факторів.

1. **Надто великі розміри держави.** Вона була найбільшою в Європі, до її складу належали не лише українці, але й цілий конгломерат народів, об'єднаних владою спільної династії та церкви. Надзвичайно велика територія ускладнювала управління державою. Доки на чолі держави стояв могутній і авторитетний князь, як Володимир або Ярослав, які тримали в покорі місцевих князів, державне управління було досить добре організоване. З послабленням князівської влади керувати державою було все важче й важче.

2. **Економічні чинники.** Серед найголовніших – система натурального господарства, що склалася на той час. За цієї системи деякі господарські одиниці, такі як сім'я, община, земля, князівство тощо ізолювалися одна від одної. Кожна з них була самозабезпечуваною та споживала весь продукт, який сама ж і виробляла. Унаслідок цього товарний обмін не набув значного поширення, отож, відпадала й потреба у зв'язках між окремими князівствами.

3. **Соціально-політичні причини.** Вони полягали в тому, що у другій половині XI – на початку XII століть у Давньоруській державі запроваджується велике індивідуальне земельне володіння. Представники феодальної верхівки – дружинники, княжі мужі – ставши землевласниками, більше переймаються "земськими інтересами" й намагаються отримати незалежність. Адже здобувши землю та залежних селян, вони стають значною не лише економічною, але й політичною силою. Влада Києва, що вимагала від них служби й матеріальних витрат, починає їх обтяжувати. Вони починають турбуватися, передусім, про власні маєтки та долю того князівства, в якому живуть, а вже потім про державу загалом. До того ж в умовах розгортання на деяких землях Русі народних виступів ("коромол") великий князь київський уже не мав змоги забезпечити інтереси

феодалів на всій території держави. З огляду на це, удільні князі та бояри створюють апарат влади ближче до своїх вотчин, які стають центрами регіональних політичних сил, перебирають владу до своїх рук, удосконалюють державний механізм.

4. **Зовнішньополітичні фактори.** Основними з них були такі: монголо-татарська навала, а відтак утрата торговельного шляху "з варяг у греки" (зі Скандинавії до Візантії), що колись об'єднував навколо себе слов'янські племена.

Унаслідок окреслених чинників Давньоруська держава розпалася на численні незалежні князівства. Спочатку їх було дванадцять, а згодом – сотні. Отже, на зміну ранньофеодальній монархії прийшла поліцентрична структура державно-політичного ладу. Київська Русь, залишаючись порівняно єдиним державним механізмом, була вже чимось подібним до федерації, що складалася із самостійних князівств і земель. Разом із роздробленістю прийшли нескінченні кровопролитні феодальні війни (усобиці) за землю, робочі руки, політичний вплив.

4.2. Загальна характеристика держави і права Русі в період феодальної роздробленості

Структура суспільства в усіх князівствах і землях Русі того часу була однаковою та складалася з двох основних антагоністичних класів – феодалів-землевласників і селян. Тоді ж відбуваються деякі зміни у формах правління. Тепер Київський престол стає об'єктом колективного сюзеренітету найсильніших і найвпливовіших князів, їхньою загальнодинастійною спадщиною. Правив Давньоруською державою в цей період увесь князівський рід. Важливим чинником, котрий якоюсь мірою підтримував порівняну єдність Давньоруської держави у період феодальної роздробленості, були *князівські з'їзди* (снеми).

У відокремлених князівствах майже не змінилася структура державного апарату. Ті основні державні інститути, що сформувалися в попередній період, продовжували функціонувати й за нових умов. Новим було тільки те, що тепер кожне князівство чи землю очолював *старший князь*, котрий нерідко, подібно до київського, титулував себе теж "великим". Він спирався на постійну військову дружину, з якої виходили військові слуги – "милостники". Князівство-земля, своєю чергою, поділялася на менші князівства, чи "волості". Сюди князь

призначав *адміністраторів-посадників*, тисяцьких, вірників, тунів. У деяких землях – "уділах" князівства – сиділи менші князі-васали великого князя.

Для вирішення важливих питань князь збирав *боярську раду*. Відбувалися також *князівські з'їзди* (снеми) земель. Роль *віча* в головних містах земель дедалі занепадала, хоча в деяких містах (приміром, у Новгороді, Києві) воно продовжувало діяти й надалі. Стосовно ж Великого князя Київського, то він за традицією вважався ще "старішим" серед інших князів, але своєї колишньої влади вже не мав. Урізноманітнюється порядок обіймання князівських столів ("вокнязіння" могло здійснюватися за рішенням з'їзду князів або декількох найвпливовіших із них, за згодою з князем-сюзереном, за заповітом, унаслідок "обміну столами", за запрошенням, через пряме насильницьке зайняття престолу – явочним порядком). Та, безперечно, кожна руська земля мала свої особливості політичного ладу. В одних із них утворилися боярські республіки, в інших – перемогла сильна князівська влада, ще в інших – великий вплив справляло боярство.

У період феодалної роздробленості в князівствах і землях Русі діяла система права, що в загальних рисах сформувалася в ранньфеодалний період і була зафіксована в нормах "Руської Правди". Та водночас відбувається перегляд деяких правових норм, з'являються нові редакції "Руської Правди", посилюється регулятивна роль і місцеві особливості (партикуляризм) права.

4.3. Утворення Галицько-Волинської держави

На загальному тлі поглиблення феодалної роздробленості й ослаблення Київської Русі виділяються Галицьке та Волинське князівства. У 1199 р. вони об'єдналися в одну державу. Її столицею, спершу, був Галич (тепер райцентр Івано-Франківської області), потім Холм (містечко на території сучасної Польщі), а з 1272 р. – Львів.

Найбільшої могутності це князівство досягло в роки правління Данила Романовича (Галицького) (1219–1264 рр.). Він підкорив своїй владі не тільки Галичину і Волинь, але й Київщину та багато інших земель Південно-Західної Русі.

М. Грушевський вважав, що з утворенням Галицько-Волинського князівства, сюди переміщується з Києва осередок української державності. Інший видатний український історик – С. Томашів-

ський – називав це утворення першою безперечно українською державою (в Київській державі він вбачав значний чужорідний елемент, якого не було в західній українській державі), оскільки у XIII ст. в апогеї своєї могутності ці об'єднані князівства охоплювали 90 % населення, що проживало в межах нинішніх кордонів України.

У 1238 р. Данило Галицький розбив німецьких мечоносців, а пізніше тривалий час чинив опір монголо-татарам на західно-українських землях. Однак сили були нерівними, й князівство змушене було підкоритися Золотій Орді. Проіснувала Галицько-Волинська держава до 1340 р. Отож протягом ста років після занепаду Києва вона слугувала опорою української державності та зберігала українські державницькі традиції.

4.4. Державний лад Галицько-Волинської держави

Верховна влада в Галицько-Волинській державі належала князеві. За традицією вона мала передаватися в спадок старшому синові, але цієї лінії дотримувалися не завжди. Князь мав значні повноваження, що передбачали: прийняття законодавчих актів, здійснення судочинства, командування військом, запровадження податків, карбування монети, здійснення зовнішньої політики. Наявність таких повноважень дає підстави вважати галицько-волинського князя самодержавцем. Та незважаючи на це, сильний вплив на князя справляла боярська верхівка, що іноді усувала князів від влади чи запрошувала на їхнє місце нових кандидатів.

Існувала *боярська дума*, до складу якої входили великі землевласники, впливове духовенство, вищі державні сановники. Це був непостійний орган. Скликалася дума за ініціативою боярства та була незалежною від князя. Правитель не міг видати жодного законодавчого акта без згоди на те боярської ради. Сильне та згуртоване боярство не давало князеві змоги зосередити в своїх руках усю повноту влади.

У Галицько-Волинській державі, як і в більшості князівств Русі цього періоду, набула поширення двірцево-вотчинна система управління. Суть її в тому, що особи, котрі обіймали посади двірцево-вотчинних слуг у князівському домені, одночасно здійснювали функції управління в межах всієї держави. За літописами, функції

слуг і управлінців поєднували посади двірського (дворецького), печатника (канцлера), стольника, тисяцького (воеводи), соцького та ін. Це були вищі посадові особи, що мали керівні та виконавчі апарати. Зважаючи ж на те, що абсолютно всі посади у великокнязівському управлінському апараті обіймали бояри, то він, хоч і підлягав князеві, але був противагою князівській владі.

Судові функції виконували княжі тіуни та посадники. Нижчими судовими урядовцями були вірники, мечники й отроки.

Держава поділялася на князівства-землі, ті – на воєводства з воєводами на чолі, а останні – на волості, управління якими здійснювали волостелі. Воєвод і волостелей призначав князь. У межах своєї компетенції вони мали адміністративні, військові та судові повноваження. Місцеве управління засновувалося на системі "кормління".

Містами управляли призначені князем посадники. Міста територіально поділялися на сотні та вулиці, очолювані відповідними чиновниками. З першої половини XIV ст. поширюється магдебурзьке право, першим його отримало місто Санок (1339 р.), згодом – Львів (1356 р.). Такі міста мали власне самоврядування та суд.

4.5. Право Галицько-Волинської держави

У Галицько-Волинській державі діяла система права, що сформувалася ще в ранньофеодальний період і за своїм змістом та призначенням збігалася з тими правовими нормами, що були зафіксовані в "Руській Правді". Та поряд з цим, унаслідок еволюції суспільно-економічних відносин, відбувався перегляд застарілих правових норм. Зміни, переважно, були пов'язані з розширенням кола об'єктів феодальної власності, охоронюваних законом; з необхідністю відтворення в праві соціального становища певних верств суспільства; зі зміцненням основ права-привілею та посиленням у законодавстві місцевих особливостей.

Беручи ж до уваги, що право є доволі консервативним, державні структури, загальні принципи, інститути та форми регулювання суспільних відносин, які були притаманні Давньоруській державі, збереглися й у Галицько-Волинській державі.

Основною чинною на той час правовою пам'яткою була все ще "Руська Правда". Її списки доповнювалися та змінювалися залежно від інтересів і потреб місцевої влади.

Продовжували діяти норми церковних статутів князів Володимира та Ярослава.

Виникають також і місцеві правові документи – князівські грамоти, статuti. Найвідоміші з них: грамота князя Івана Ростиславича Берландника (1134 р.), Рукописання (чи заповіт) князя Володимира Васильковича (1287 р.), статутна грамота Волинського князя Мстислава Даниловича (1289 р.), грамота Олехно Ромашкевича про передачу майна Григорію Тункелю (1347 р.) та ін.

Важливе значення мали й такі юридичні документи, як договори, доручення тощо, які упорядковували певні інститути права власності та зобов'язального права.

Були поширені договори купівлі-продажу рухомого майна, обміну, заповіту, позики тощо.

Певний вплив на розвиток права Галицько-Волинської держави справило західноєвропейське право.

Слід зазначити й те, що відомості про право цього періоду, що дійшли до нас, не зовсім повні. Пояснюється це тим, що золотоординська кабала на землях Русі супроводжувалася масовими руйнуваннями міст, разом з якими загинули і пам'ятки права.

ТЕМА 5.

Державність і право на українських землях у період їх перебування в складі Великого князівства Литовського, Королівства Польського та Речі Посполитої (кінець XIV – перша половина XVII століть)

5.1. Загальна характеристика періоду

Згубні наслідки феодальної роздробленості та навали монголо-татар в першій половині XIII ст. призвели до *занепаду Києва* як осередка української державності, але вона не загинула, а перемістилася до *Галицько-Волинського князівства*, що за часів свого розквіту об'єднувало понад 90 % українських земель. Та у першій половині XIV ст. й ця держава втрачає свою політичну незалежність. Її занепад був зумовлений, з одного боку, васальною залежністю від золотоординських ханів, а з другого, – постійними суперечками між великим князем і боярством, його підступною політикою. Втрата Галицько-Волинською державою політичної незалежності для цілого комплексу українських земель – і центральних, і східних – було подією, що спричинила надзвичайно важливі наслідки.

На теренах України не лишилося вже центру, котрий за тогочасних умов міг би стати незалежним виразником української політичної та державної думки. Утворити новий осередок національного життядесь на Волині чи в якійсь іншій із центральних або східних українських земель, що перебували під татарською гегемонією, очевидно, було неможливо. Отож, і не дивно, що ситуацію, яка склалася на той час в українських землях, використали сусіди України – Литва, Польща, Угорщина та Молдова. Саме феодали цих держав захопили її землі. Основна ж частина політично роз'єднаних українських земель опинилася під владою Великого князівства Литовського, що було великою європейською державою, 90 % території якої становили східнослов'янські землі.

Опинившись у складі Литви, українські князівства одержали сприятливі умови для свого розвитку. Річ у тім, що на українських

землях були збережені місцеві порядки, мова, культура, звичаї, традиції державного життя, "руські" правові норми та ін. До того ж литовські князі вели енергійну боротьбу за визволення українських земель від іноземного іга. Усе це схилило українське населення на бік Литви, оскільки воно обирало з двох бід меншу.

Литовське князівство поступово перетворюється на *Литовсько-Руську державу*. І якщо в боротьбі із Золотою Ордою Велике князівство Литовське вийшло переможцем, то значно складнішою була його боротьба з Тевтонським орденом, рицарі якого загарбали Прусію та чинили набіги вглиб Литви. Смертельна небезпека змусила литовських правителів шукати союзу з Польщею, землям якої теж загрожував Орден.

Початок політичному зближенню Литви та Королівства Польського було покладено Кревською унією (1385 р.), а завершено Люблінською унією (1569 р.). Ці дві країни об'єдналися в нову державу – *Річ Посполиту*. Незважаючи на те, що союз Польщі та Литви дав змогу протистояти наступу Тевтонського ордена, він українському народові, загалом, пішов не на користь. Провідну роль у Речі Посполитій відігравали польські феодали, котрі почали більше, ніж їхні попередники, гнобити українське населення.

Посилення соціально-економічного, політичного, національного та релігійного (після Брестської церковної унії 1596 р.) гноблення призвело до антифеодальної та національно-визвольної боротьби українського народу, форми якої були найрізноманітнішими: втечі від феодалів, підпали маєтків, збройні повстання тощо.

Найпоширенішою формою протесту стали масові втечі селян на східні та південно-східні незаселені землі. Втікачі називали себе "козаками", тобто вільними людьми. У середньому та нижньому Подніпров'ї засновувалися нові поселення, а за дніпровськими порогами виникали укріплення – січі, на базі яких утворилася Запорозька Січ, яка стала головним вогнищем боротьби народних мас України за свою національну незалежність.

5.2. Правове становище населення

Входження українських земель до складу Польщі та Литви не підірвало основ панівного на них феодального ладу. Існування на території України феодальної власності на землю означало збереження колишнього поділу суспільства на феодалів (князів,

бояр, магнатів, шляхту, панів), залежних селян і міщан. Особливим станом було козацтво.

Найбільшими землевласниками були *Великий князь Литовський* та його родичі, котрим належало близько половини всіх земель держави. Великокнязівські володіння розташовувалися біля Київського, Житомирського, Луцького, Вінницького й інших замків. Великий князь роздавав свої маєтності феодалам на правах вотчинного (постійного) чи умовного (тимчасового – "на поживанье", "в хлебокормленье", "до волі та ласки господарской" тощо).

Наступна після великого князя феодальна верства – *князівсько-панська аристократія*, котру становили нащадки удільних князів і вищих бояр. Земельні володіння та маєтки українських феодалів були зосереджені, переважно, на Волині, Київщині та Брацлавщині.

Маючи величезний економічний потенціал, великі землевласники поступово оформилися у вищий феодальний стан, який отримав назву "*магнати*". Вони здобули для себе значні політичні права та привілеї, що відрізняли їх від середніх і дрібних феодалів (підлягали виключно юрисдикції Великого князя чи короля; зосредили у своїх руках вищі державні посади, що могли передаватися в спадщину; мали власне військо, герби, печатки, хоругви). У Речі Посполитій магнати-землевласники становили найвищий прошарок панівного класу – сенаторський стан, до якого належали архієпископи, єпископи, воеводи, каштеляни. Вони засідали в сенаті.

Другою групою панівного класу була *шляхта* – середні та дрібні землевласники. Вони, переважно, займалися військовою справою. Права та привілеї шляхти постійно розширювалися (шляхетство передавалося в спадщину; шляхта була звільнена від суду королівських чиновників і сплати мита на іноземні товари; присяга шляхтича в суді вважалася незаперечним доказом). У 50–60-х рр. XVI ст. під тиском шляхти сейм видав низку постанов, якими зрівняв шляхту у правах з магнатами.

Основну масу населення українських земель становило *селянство*, що перебувало на різних ступенях феодальної залежності, а тому за майновим і правовим становищем було неоднорідним.

За правовим становищем селяни поділялися на дві категорії:

1) тих, які жили на землях магнатів і шляхти, на церковних або монастирських землях;

2) тих, які жили на великокнязівських землях.

За ступенем залежності від феодалів селянство поділялося на такі три групи:

1) вільні селяни з правом безумовного виходу від феодала після виконання своїх обов'язків;

2) селяни з правом виходу, але за певних умов (у визначений час, після виплати встановленого викупу чи надання замість себе "замінника");

3) покріпачені селяни, що втратили право виходу від феодала чи не мали його взагалі.

На селянстві лежав увесь тягар сплати натуральних і грошових податків на користь держави, когось із феодалів, а також церковної десятини. На відміну від державних податків, які були більш-менш фіксованими ("подимщина", "поголовщина", "воловщина" – залежно від регіону), та повинностей на користь держави (будівництво та ремонт замків, мостів, гребель, доріг та ін.) обов'язки селян перед феодалами були різноманітними. Зокрема, існувала така класифікація селян:

- люди тяглі, чи робітні (це були селяни, що "сиділи" на панській землі, платили оброк і виконували різні господарські роботи в панських маєтках);

- данники (платили данину зі свого господарства натурою, тобто продуктами промислу);

- слуги путні (несли службу, пов'язану з охороною кордонів держави чи земель, а також займалися сільськими ремеслами).

Ішов процес закріпачення селян. У середині XVII ст. в українських землях майже не лишилося вільних селян. Одночасно зникала різниця у правовому становищі груп селянства, що втрачало основні цивільні права.

Мешканці українських міст за своїм соціальним становищем поділялися на такі три категорії:

- міський патриціат – найзаможніші купці та лихварі, ремісничі верхівка, магістратські чиновники;

- середні торговці, власники промислів і майстерень, бюргерство чи поспільство (тобто звичайні мешканці);

- міські низи (або "плебс") – дрібні й розорені торговці та ремісники, підмайстри, учні, слуги, наймити, позацехові ремісники ("партачі"), декласовані елементи.

Непідвладним феодалній державі й урядовцям прошарком суспільства було *козацтво*. Воно поділялося на заможних козаків, які верховодили громадою, та бідних (голоту), що заробляли на життя службою в багатих людей, а також у найманих загонах. Чимало козаків мали власне господарство. Були й міські козаки. Вони займалися торгівлею та промислами, не підлягали магістратам і не виконували повинностей, тому їх називали "непослужними". У 1572 р. за наказом польського короля було проведено набір козаків на військову службу. Прийнятих на державну службу козаків вносили до реєстру (списку), тож вони отримали назву "реєстрових козаків". Від цього часу козаками офіційно визнавалися лише ті, хто був внесений до реєстру. Решта ж, тобто основна козацька маса, лишалися за його межами.

5.3. Державний лад України в складі Великого князівства Литовського, Королівства Польського та Речі Посполитої

У період перебування українських земель в складі Польщі та Литви не було й не могло виникнути української державності, хоча деякі її елементи зароджувалися цього часу в Запорозькій Січі. З огляду на це, розглядаючи державний лад України цього періоду, слід проаналізувати польсько-литовські структури влади, чинність яких поширювалась і на українські землі.

Велике князівство Литовське очолював *Великий князь* (господар), який мав широкі повноваження з питань внутрішньої та зовнішньої політики, керував виконавчо-розпорядницькими органами, призначав і звільняв посадових осіб, командував військом, розпоряджався державним майном і коштами, здійснював судові функції тощо. Фактично, він був монархом, не обмеженим ніякими правовими нормами.

Для виконання владних функцій при господареві існував *управлінський апарат* (конюший, двірський, чашник, підкоморій, стольник, канцлер, гетьмани, каштеляни, єпископи, воеводи та ін.). Управлінські посади обіймали, зазвичай, великі землевласники. З часом із магнатів було сформовано владний орган – раду, що називалася "*пани-рада*".

До її складу належали особи з найближчого оточення князя. Називалися вони радниками, панами чи конзіляріями. Наприкінці XV ст. пани-радники почали обмежувати владу Великого князя. Без ухвали цього органу жодне важливе рішення господаря не мало сили. Князь повинен був узгоджувати з нею всі питання зовнішньої політики, видання та скасування законів, призначення і звільнення вищих урядовців, спільно з радою приймати важливі судові рішення. Якщо думка панів-радників і князя з якогось питання розходила, то останній повинен був підкоритися раді. За привілеєм 1506 р. в разі відсутності Великого князя рада діставала право керувати всією внутрішньою та зовнішньою політикою країни, навіть оголошувати мобілізацію і розпочинати війну.

Посилення контактів Великого князівства Литовського з Польщею зумовило появу нового колегіального, більш представницького органу (за прикладом Польщі) – *Великого вального сейму*. Незабаром він повністю замінив пани-раду. Рада стає складовою сейму, однією з його палат – лавицею. До другої палати (кола) належали нижчі державні урядовці та лицарство (шляхта). Сейми розглядали питання обрання Великого князя, військової повинності, податків, воєнних союзів і державних уній, прийняття законів тощо.

Вищі органи державної влади **Королівства Польського** за структурою та сутністю діяльності майже нічим не відрізнялися від устрою Великого князівства Литовського. Це були *король*, *королівська рада* та *сейм*. Як і в Литві, у Польщі в королівській раді та сеймі великий вплив мала знать. У Польщі було два терміни на позначення різних груп знаті. Обидва вони стали дуже відомими, міжнародними – магнати та шляхта.

Люблінська унія 1569 р. об'єднала Велике князівство Литовське та Королівство Польське в єдину державу – **Річ Посполиту** – зі спільними органами влади й управління.

Законодавча влада належала *сеймові Речі Посполитої*, що складався з короля, сенату та посольської ізби.

За Генріковими артикулями 1572 р., Річ Посполита проголошувалася дворянською республікою на чолі з королем, якого обирали. Для цього скликалися *особливі сейми*:

1) конвокаційні – вирішувалося питання про час, місце й умови обрання короля;

- 2) елекційні – відбувалися вибори короля;
- 3) коронаційні – коронація та присяга короля.

Король визнавав "вільну елекцію" (вільні вибори) глави держави, відмовлявся від принципу успадкування трону, зобов'язувався не вирішувати питань війни та миру без думки сенату, не скликати посполитого рушення (ополчення) без погодження з сенатом, мати при собі постійну раду із 16 сенаторів, кожні два роки скликати сейм. Шляхта, в разі порушення королем її прав і привілеїв, отримала право відмовитися від покори королю.

Роль сенату в сеймі була більш вагомою, ніж роль короля, позаяк ця інстанція об'єднувала всіх вищих посадових осіб Речі Посполитої, а також воєвод, каштелянів, католицьких єпископів. Сенатори в сеймі не голосували, а по черзі оголошували свою думку з того чи того питання. На цій підставі король або від його імені канцлер формулювали загальну думку сенаторів – конклюдю.

Найвпливовішою частиною сейму була посольська ізба. До її складу входило 170 депутатів-послів від земської шляхти. Скликалася посольська ізба за декілька тижнів до відкриття сейму. Депутатів у посольську ізбу обирали на повітових шляхетських сеймиках. При цьому депутатам давали накази, що відображали волю шляхти. Після закінчення роботи вального сейму посла звітували перед сеймиками.

Компетенція вального сейму була досить широкою. Він мав право приймати закони, запроваджувати податки, приймати послів, визначати основні напрямки зовнішньої політики тощо. Постанови сеймів називалися конституціями.

Центральне управління в Речі Посполитій здійснювали король і вищі службові особи. Так, важливе місце в державному механізмі країни мали коронний гетьман (очолював військо), великий маршалок (відав королівським двором), канцлер (відповідав за королівську канцелярію), коронний підскарбій (завідував скарбницею) та ін.

5.4. Місцеве управління на українських землях в литовсько-польський період

Місцева адміністрація на українських землях з'явилася після ліквідації інституту удільних князів, яких спочатку замінили волосні намісники та старости. У великих містах правили *воєводи*,

а в менших – *державці*. На селі головною фігурою був староста, що мав помічників – тіунів і возних.

На початку XVI ст. великокнязівський уряд провів реформу, котрою на українських землях запроваджувався адміністративно-територіальний устрій, аналогічний литовському. Основною територіальною одиницею стає *воєводство*, що поділялося на повіти та волості. Головною фігурою в системі місцевого управління стає *воєвода*, котрого призначав Великий князь на, практично, необмежений строк. Він очолював усю місцеву адміністрацію, стежив за стягненням державних і великокняжих податків, відав питаннями військового ополчення, вирішував судові справи.

Впливовою посадовою особою був *староста*, котрий очолював *повіт* і був наділений значними адміністративними та судовими повноваженнями. Центральний повіт воєводства очолював *каштелян*, який був помічником воєводи. Серед помічників старост були службовці як з новими (возні, хорунжі, городничі, мостівничі), так і з староруськими назвами (тіуни, дитячі, отроки). З появою місцевих сеймиків воєводи та старости почали вирішувати найважливіші справи спільно з ними.

У селах певний час існували *самоврядні общини* – волості, сотні, сороки, десятки на чолі з виборними старцями, сотниками, сорочниками, десятниками. Справи вирішувалися на сходах і вічах. Згодом, із централізацією держави та посиленням ролі шляхти, селянське самоврядування занепадає.

Річ Посполита адміністративно поділялася на *три провінції* – Велику Польщу, Малу Польщу (до складу якої входила більшість українських земель) і Литву. Провінції склалися з *воєводств*, яких на українських землях було утворено сім (Руське, Белзьке, Подільське, Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське). На чолі цих утворень стояли *воєводи*, а їхніми помічниками були *каштеляни*. Воєводства, своєю чергою, поділялися на повіти та землі, яких на Україні було близько 20.

Адміністративний устрій і порядок управління в *містах і містечках* України залежав від їхнього юридичного статусу. Тож міста поділялися на королівські чи великокнязівські (державні), приватновласницькі та церковні. Пізніше міста почали поділятися на привілейовані (яким було надано магдебурзьке право) й ті, що такого права не мали.

У королівських і великокнязівських містах представниками державної адміністрації були воєводи, старости, війти, котрі на свій розсуд призначали посадових осіб.

У приватновласницьких містах управління перебувало в руках їхніх власників – магнатів, шляхти, церкви.

Міста, що одержали магдебурзьке право, мали низку пільг: у них був скасований інститут намісництва, міщани могли вільно займатися різними ремеслами, промислами, влаштовувати ярмарки, створювати адміністративні та судові органи самоврядування. Одним із них був магістрат, який складався з двох колегій – міської ради та лави. Міська рада була головним органом самоврядування, виконувала функції міської влади й суду в цивільних справах. Складалася рада з радців. Радці обирали бурмістра, що головував на засіданні ради та розпоряджався міськими прибутками й видатками, дбав про укріплення та оборону міста, забезпечував функціонування його служб. Лава – це був судовий орган. Суд лавників на чолі з війтом, а за його відсутності – з лєнвійтом, розглядав кримінальні справи міщан, а також їхні претензії до феодалів. Існувала процедура формування органів міського самоврядування (щорічні вибори у чітко визначений день; у виборах брали участь всі міщани; для членів міського самоврядування в різних містах встановлювався віковий ценз – від 25 до 90 років; володіння нерухомим майном у місті та ін.), якої не завжди дотримувалися, і до влади в містах приходили, як правило, заможні міщани.

Важливим елементом адміністративного устрою українських міст, в котрих діяло магдебурзьке право, були, так звані, “юридики” – відокремлені міські території, на які не поширювалася влада міського самоврядування. Вони повністю або частково в адміністративному та правовому відношенні контролювалися феодалними власниками. Поділ міста на юридики обумовлював і поділ функцій управління містом між їх власниками. В окремих українських містах кількість юридик досягала кількох десятків.

5.5. Судова система на українських землях у XIV – першій половині XVII століть

Майже до кінця XIV ст. суд у Великому князівстві Литовському, куди входила значна частина українських земель, був подібним

до суду Київської Русі. Уся повнота судової влади належала Пеліккому князю, а на місцях – спочатку удільним князям, а потім – німісникам, воєводам, старостам, державцям, тіунам. Отже, суд не був відділений від адміністрації.

У середині XVI ст. було проведено велику судову реформу, відносно якої запроваджувалася складна судова система. Магнати та пелікке панство судилися в *королівському й сеймовому судах*. Шляхта підлягала юрисдикції *повітових земських судів*, які сама ж утворювала. Апеляційною інстанцією для земських судів були *Коронний або Литовський трибунали*. У повітах існували також *городські (замкові) чи старостинські суди*, що могли судити і шляхту, і простих громадян. Головними суддями в них були воєводи, каштеляни та старости. Спеціальними судово-адміністративними органами для розгляду земельних спорів були *підкоморські суди*. З утвердженням кріпосницької системи виникають *доменіальні, чи панські суди*, до компетенції яких належали справи кріпосних селян та інших залежних станів. На королівських і великокнязівських землях довго існували *котні (общинні) суди*. У містах, які користувалися самоврядуванням, судові функції здійснювали *магістрати та ратуші*. В багатьох містах були створені й діяли *цехові суди*. У них суддею був цеховий майстер, а підсудність охоплювала дрібні справи між членами цеху. На українських землях діяли також *два види церковних судів*: духовні (розглядали справи про порушення догматів християнської віри та церковних обрядів, про розлучення, майнові спори подружжя, спадщину), доменіальні (діяв подібно до суду феодала, яким була церква, щодо залежних від неї людей). У запорозьких козаків судові функції виконували всі представники *козацької старшини* (кошовий отаман, довбиш, паланковий полковник, а іноді – весь кош). Кошовий отаман на Запоріжжі був найвищою судовою інстанцією, а основні функції щодо здійснення правосуддя покладалися на військового суддю.

Судовий процес спочатку мав змагальний характер. Суд розпочинався за заявою потерпілого. Допускалося представництво. Представники називалися прокураторами чи речниками. Згодом почали виникати елементи слідчого (інквізиційного) процесу – із застосуванням тортур. Суд тепер сам міг порушити справу, не чекаючи скарги потерпілого.

Доказами в суді визнавалися: власне зізнання, показання свідків, речові докази, письмові документи, присяга. Не могла бути свідком особа, що раніше засуджувалася за тяжкі злочини, слуга проти своїх панів, співучасник злочинів, душевно хвора людина.

5.6. Джерела права литовсько-польського періоду

Спочатку у Великому князівстві Литовському, до складу якого входила значна частина українських земель, діяли **джерела права Київської Русі** ("Руська Правда", руське звичаєве право), на які при вирішенні справ посилалися великі князі й урядовці. Та від кінця XIV ст. починає розвиватися законодавча діяльність литовських князів. Вони видавали, так звані, **привілеї** (від лат. *private lex* – приватний закон). Привілеї поділялися на *пожалувані* (видавалися при виділенні землі, наданні шляхетського титулу, посади тощо), *пільгові* (звільняли від сплати податків, підсудності), *охоронні* (якщо порушувались особисті чи майнові права). Чимало привілеїв мали земське, обласне, загальнодержавне значення. Згодом у вжиток входять нові назви законодавчих актів – постанови, установи, ухвали.

Першою спробою кодифікації чинних норм був **Судебник Великого князя Казимира** (1468 р.), який налічував 25 статей, що стосувалися порушень меж земельних володінь, нападів на чужі маєтності, крадіжок майна тощо.

Значно ґрунтовнішою кодифікацією був **Перший Литовський статут** 1529 р. ("Старий"), що складався з 13 розділів, розбитих на 264 артикули (статті). Він містив норми різних галузей права й був унікальним тим, що презентував систему права, яка була прийнятою в усіх кінцях величезної держави. Та він відображав, насамперед, інтереси великих магнатів і не повністю брав до уваги інтереси шляхти. Зважаючи на це, остання вже в 1544 р. на сеймі поставила питання про його перегляд. У результаті в 1566 р. з'являється **Другий Литовський статут** ("Волинський"), який поділявся на 14 розділів і 367 артикулів та охоплював норми багатьох галузей права й зважав на домагання шляхти.

Після Люблінської унії 1569 р. з утворенням нової держави Речі Посполитої, в якій панівне становище захопила польська нація, виникла потреба у приведенні литовсько-руського законодавства у відповідність до польського. Цього було досягнуто в **Третньому Литовському статуті** 1588 р. ("Новому"), який складався з 14 розділів і 488 артикулів.

Виданням Литовських статутів закінчився процес уніфікації різних джерел права та правових систем, які діяли на українських землях.

До джерел права цього періоду слід також віднести міжнародні договори, кормчі книги, церковні устави, гетьманські (військові) артикули та ін.

5.7. Основні риси права України литовсько-польського періоду

Правова система, що склалася в Україні наприкінці XIV – у першій половині XVII століть за своєю суттю була класовою та слугувала панівній верхівці суспільства. Основним її завданням був захист і зміцнення феодально-кріпосницького ладу. Перебування українських земель у складі кількох держав не могло не відобразитися на системі права. Зрештою, на українських землях сформувалася правова система, що поєднувала місцеве звичаєве право та нормативні акти – судебники, статuti, сеймові постанови тощо. Важливими **джерелами права** цього періоду були: Судебник Великого князя Казимира (1468 р.), Перший Литовський статут (1529 р.), Другий Литовський статут (1566 р.), Третій Литовський статут (1588 р.), різноманітні збірники магдебурзького права та ін.

Основним правовим інститутом цього часу було право власності. На його позначення використовувалися терміни "дідівщина", а потім – "власність". Об'єктами власності могли бути маєтки із залежними селянами, орні землі, ліси, озера, річки тощо. Усі речі поділялися на рухоме та нерухоме майно.

Основна увага приділялася захисту земельної власності. Визнавався різний **правовий режим земельних володінь** (королівські, магнатські, шляхетські, церковні тощо). Залежно від способу придбання маєтки поділялися на "отчини", або "дідини" (одержані в спадщину), вилужені чи одержані в користування, куплені. Шляхетська земельна власність вважалася недоторканою. Право володіння землею ґрунтувалося на пожалуванні, що підтверджувалося грамотою або давністю часу. Право володіння землею зобов'язувало відбувати військову службу.

Було розвинуте **спадкове право**. Розрізнялося спадкування за заповітом, законом і звичаєм. Якщо не було спадкоємців за законом

і заповітом, то майно визнавалося вимороченим та переходило до державної скарбниці. Зобов'язальне право знало договори міни, дарування, купівлі-продажу.

Кримінально-правові норми мали класовий характер. Життя, майно, честь і гідність панівних верств захищалися посиленими санкціями. Злочини, залежно від їхнього об'єкта, поділялися на державні (втеча за кордон, заколот, розголошення державної таємниці), проти релігії (богохульство, чаклунство, віровідступництво), проти особи (образу, вбивство), проти власності (крадіжка, підпал, грабїж, розбїй), проти сім'ї та моральності (двоєженство, зґвалтування). Існували різні види покарань. Найбільш тяжким із них була смертна кара. Розрізняли просту смертну кару (відтинання голови, повішання) та кваліфіковану (спалювання, четвертування, посадження на палю, закопування живцем у землю). Тілесні покарання також поділялися на два види – болісні (биття батогами, киями, різками) та калічніцькі (відтинання руки, вуха чи носа тощо). Деяких злочинців позбавляли волі. Практикувалися й ганебні покарання. Застосовували такі майнові покарання: конфіскація майна, відшкодування збитків, головщина (грошовий штраф за голову убитого, котрий сплачувався сім'ї чи родичам убитого), нав'язка (штраф за побої, поранення, незначну крадіжку, яку було вчинено вперше). Характерною рисою покарань була їх невизначеність. Право часто визначало вид покарання, але не визначало його розміру. На практиці це призводило до зловживань. Власна система злочинів і покарань існувала в запорозького козацтва.

5.8. Запорозька Січ – зародок української державності

Перші згадки про козаків, як людей, що самочинно виходили з-під влади феодалів і державної адміністрації, поривали з кріпосницькою системою, будь-якими формами закабалення, ставали вільними людьми й заселяли на південному сході та сході неосвоєні землі, датуються кінцем XV ст. Поступово в цих місцях, зокрема, за дніпровськими порогами, з'являються укріплені засіками містечка, так звані, "січі". У першій половині XVI ст. козацькі загони об'єдналися в одне, організаційно структуроване козацьке товариство – кіш. Так утворилася єдина Січ, що одержала назву Запорозької.

Запорозьке товариство мало два поділи: військовий (38 куренів) і територіальний (8 паланок – своєрідних округів або районів, на території яких були розкидані укріплені поселення).

Оскільки одруженим проживання в Січі заборонялося, військо також поділялося на січовиків (людей нежонатих) і волосних козаків, або "сиднів", які селилися із сім'ями по навколишніх землях. Усі разом – січовики та їхні волосні побратими – становили одну військово-адміністративну організацію, що офіційно називалася "Низовим Запорозьким військом і товариством".

Верховна влада в Січі належала загальній, або військової раді, що збиралася щорічно 1 січня та 1 жовтня (на Покрову) чи в інші дні, коли на те була воля товариства. Ухвали ради були обов'язковими для кожного запорожця, незалежно від його стану, віку та посади.

На раді вирішувалися найважливіші питання життя та діяльності Січі: оголошення війни й укладення миру, вирішення важливих господарських питань, обрання та зміщення козацької старшини тощо.

Виконавча влада зосереджувалася в руках військової старшини, що була ядром січової адміністрації. До неї належали: кошовий отаман, військовий суддя, військовий писар, військовий осавул і курінні отамани.

Старшині підпорядковувалася нижча виконавча ланка – так звані, "військові служителі" (чиновники): булавничий, хорунжий, довбиш, пушкар, гармаш, тлумач, шафар, канцеляристи, кантаржій, а також похідні та паланкові керівники-полковники, писарі, осавули.

У мирний час військова старшина відала адміністративними та судовими справами, а під час війни чи походу – очолювала військо, тимчасово передаючи свої функції в Січі наказній старшині. Повний штат січової адміністрації становив від 49 до 149 осіб. Старшину щорічно переобирали.

Кошовий отаман об'єднував у своїх руках військову, адміністративну, судову та духовну владу. У воєнний час він був "головним командиром", "фельдмаршалом" військ і діяв як необмежений диктатор. У мирний час він був "конституційним" володарем Запоріжжя, керував усіма паланками, селами, зимовниками, виконував роль верховного судді, вважався верховним начальни-

ком запорозького духовенства, затверджував обраних радою урядовців, приймав на Січ нових осіб і відпускав з неї старих козаків тощо.

Не дивлячись на всю свою силу, кошовий отаман не був обмеженим володарем запорозького війська та не користувався особливими привілеями. Він не мав особливого приміщення, окремого столу, називався навіть здрібненим іменем – Богданко, Петрусь, Калниш тощо. Кошовий отаман був лише старшим серед рівних, "батьком" для всіх козаків, маючи більше моральних, аніж дисциплінарних прав. Його владу обмежували три умови: звіт (щороку 1 січня повинен був звітувати про всі свої дії та вчинки), час (обирали лише на рік), рада (могла усунути його від влади в будь-який момент).

Друга особа на Січі після кошового отамана – військовий суддя, що був хранителем старих звичаїв і порядків. Його обов'язком було здійснювати суд "швидко, правдиво й безсторонньо". Розглядав кримінальні та цивільні справи, виносив вироки злочинцям, залишаючи однак остаточну ухвалу кошовому отаманові чи військовій раді.

Військовий писар відав усіма письмовими справами війська, приймав і писав листи, ордери й укази, розсилав по куренях розпорядження кошового отамана, вів дипломатичне листування.

Військовий осавул у мирний час слідкував за загальним порядком на Січі, за виконанням судових вироків, проводив слідство, заготовляв для війська продукти, охороняв послів, які приїздили на Запоріжжя. Під час походу очолював розвідку, слідкував за ходом битви та міг вносити корективи, підтримував порядок у військовому таборі.

Курінні отамани були посередниками між військовою старшиною та простим козацтвом. Отаманів налічувалося 38 (за кількістю куренів). Ці посади теж були виборними. Вибори ці були приватною справою лише певного куреня, тому втручання козаків іншого куреня не допускалося. Курінні отамани виконували, насамперед, роль інтендантів і відповідали за постачання куренів харчами та дровами, збереження грошей і майна козаків у курінній скарбниці.

Чільне місце в Січі посідали, так звані, "батьки", "сивоусі діди", чи "старики" – колишні військові старшини. Вони були опорою війська, носіями його традицій, не боялися робити зауважень

нішні кошовому отаманові, на радах займали місце біля військової старшини, під час війни керували окремими загонами, а часом навіть полками.

Військовий товмач виконував обов'язки військового перекладача, знав декілька іноземних мов. Військовий кантаржій (від *грецьк. "кантар" – вага*) був охоронцем військових ваг і мір, збирав податки на користь війська з усіх привезених на Січ товарів і розподіляв їх між товариством, старшиною та церквою. Військовий лонбуш відав військовими литаврами, котрими скликав козаків на ріди та перед походами, часом виконував поліцейські функції. Військовий пушкар завідував усією запорозькою артилерією та був наглядачем військової в'язниці. Військові шафарі збирали прибутки на користь війська, але не на Січі, а на основних перевоших через Дніпро, Буг і Самару з проїзних купців і дрібних торговців. Військові канцеляристи, кількість яких часом сягала 20, підлягали військовому писарю. Булавничий зберігав булаву кошового отамана, бунчуковий – військові бунчуки, хорунжий відповідав за збереження хоругви. Чауші виконували функції посланців. Громадські отамани були найнижчими за рангом чиновниками запорозького низового війська, що стежили за порядком у свободах і зимівниках.

Безпосередньо за січовою старшиною йшла *старшина похідна* чи *паланкова*. Вона стояла вище від службовців, але діяла поза Січчю. Похідну старшину складали полковник (сердюк), осавул і писар, а полкову – полковник (сердюк), осавул, писар, підосавулій і підписар.

5.9. Суд і судочинство на Запорозькій Січі

Як і при обранні старшини, в судах і в питаннях визначення винуватості чи злочинності, виду злочину й покарання, а також його міри та способу виконання, запорожці керувалися не писаними законами, а стародавніми військовими звичаями, словесним правом і здоровим глуздом.

Суддями в запорозьких козаків була вся військова старшина: кошовий отаман, суддя, писар, осавул. Окрім того, судові функції в межах своїх повноважень виконували курінні отамани та паланковий полковник, а в особливо важливих випадках – безпосередньо весь кіш.

Верховним суддею вважався *кошовий отаман*, якому належало остаточне вирішення чи затвердження вироку, вибір виду та міри покарання правопорушника. Та найчастіше отаман виконував роль вищої апеляційної інстанції, хоча, залежно від ситуації та характеру правопорушника, він міг розглядати справу безпосередньо.

Офіційним же суддею на Запоріжжі був *військовий суддя*. Він розглядав кримінальні й цивільні справи, чинив суд над злочинцями, давав поради сторонам у конфлікті. Однак, найбільш складні справи, разом зі своїми пропозиціями, він передавав для остаточного затвердження кошовому отаманові чи *Військовій раді*.

Записи судових справ, які дійшли до нас, свідчать, що в запорожців визнавалося право першої позички, право договору між товаришами, право давності володіння. Визнавався звичай умовлення злочинців облишити негідні справи та жити чесно. Практикувалося попереднє поміщення злочинців у військову в'язницю, чи пушкарню та суворий суд або тортури. Була й порука всього війська та духовних осіб за злочинців, особливо, якщо останні проявили себе з доброго боку чи були потрібні товариству.

Зі **злочинів цивільного судочинства** найважливішими вважалися справи щодо невірної грошової претензії, несплаченого боргу, обопільних чвар, різноманітних шкод або потрав, перевищення норм продажу товарів, визначеної в Січі, тощо.

Із **кримінальних злочинів** найтяжчими вважалися: вбивство козаком товариша; побої, завдані козаком козакові у тверезому чи сп'янілому стані; крадіжка чогось козаком у товариша та приховування ним краденої речі; зв'язок з жінками й содомський гріх, з огляду на заборону січовикам брати шлюб; образа жінки, коли козак "ославить жінку не по пристойності"; зухвалість проти начальства; насилля в Запоріжжі чи в християнських селищах; дезертирство; гайдамацтво, тобто крадіжка коней, худоби та майна в мирних поселенців; привід у Січ жінки; пиятика під час походів.

Покарання в запорожців були різноманітними, залежно від характеру злочинів, і загалом, дуже суворими. Ця суворість на думку дослідників пояснювалася такими причинами:

- на Січ приходили люди із сумнівним минулим і перевиховувати їх не було часу;
- постійні війни вимагали підтримувати дисципліну та порядок у війську, а для цього потрібні були суворі закони;

• козаки вели аскетичне життя, (без жінок) і не відчували жодного пом'якшувального впливу.

Основними видами покарань у козаків були:

- 1) прив'язування до гармати на площі (за образу начальства);
- 2) шмагання нагайками під шибеницею (за злочинство та гайдамацтво);
- 3) конфіскація майна (за перевищення такси на продаж товарів і продуктів);
- 4) переламування ноги чи руки (за поранення ножем);
- 5) побиття різками;
- 6) страта (через повішання, забиття киями, закопування живим у землю).

Для виконання страт у запорожців не існувало спеціального місця. Коли була потреба стратити якогось злочинця, то наказували не робити іншому злочинцеві. Якщо ж на той час був лише один злочинець, то його залишали у в'язниці до того часу, доки не з'явиться інший. Тоді новий злочинець страчував старішого.

ТЕМА 6.

Українська держава та право в роки Визвольної війни 1648–1654 рр.

6.1. Виникнення української козацької держави

Український народ тривалий час не мав власної державності. Починаючи з XIII ст., його землі переходили від однієї країни до іншої. Коли ж українські землі ввійшли до складу Речі Посполитої, взагалі виникла загроза зникнення українського народу як етнічної спільності. Тож із початком національно-визвольних змагань 1648–1654 рр. на порядок денний було поставлено невідкладне завдання – створити та зміцнити національне державне утворення. У його створенні були зацікавлені всі суспільні групи населення. У середовищі козацької еліти вперше в історії української суспільно-політичної думки було сформульовано фундаментальні основи національної державної ідеї, складовими елементами якої були: право українського народу на створення власної держави в етнічно-історичних межах його проживання; незалежність і соборність Української держави; генетичний зв'язок козацької держави з Київською Руссю, спадкоємність кордонів, традицій і культури княжої доби. Саме за втілення цих ідей у життя з перших днів війни взялася козацька старшина й українська шляхта, котрих підтримувало численне просте населення.

Формування української держави відбулося в умовах бойових дій, що, звичайно, не могло не вплинути на її форму. Проявилось це в тому, що для виконання державних функцій була пристосована вже готова та перевірена практикою військово-адміністративна, полково-сотенна організація козацтва. Усе це визначило напіввійськовий характер української державності. Саме в цьому контексті слід сприймати й назву козацької держави – *Військо Запорозьке*. Її перше правове оформлення та закріплення було здійснено в Зборівському (серпень 1649 р.), а потім – у Білоцерківському (вересень 1651 р.) договорах, які Б. Хмельницький уклав з Річчю Посполитою.

Функціонування української держави виявилось в запровадженні власного адміністративно-територіального поділу, створенні та діяльності органів публічної влади, збройних сил, уведенні власної

податкової системи. За часів Б. Хмельницького територія Української держави становила майже 200 тис. км² і охоплювала Лівобережжя, частину Правобережжя та Степу. На цих землях проживало близько 3 млн. чоловік. В основу адміністративного поділу було покладено структуру козацького війська. Уся територія держави поділялася на полки та сотні. Це давало змогу в екстремальних умовах згуртувати та мобілізувати народні маси на боротьбу.

Військово-сотенному територіально-адміністративному поділові відповідала **система органів публічної влади**. Ця система, фактично, дублювала модель управління Запорозької Січі. На початку визвольної війни найвищим органом влади була Військова (генеральна) рада Війська Запорозького. У цьому проявився зв'язок між повими органами державної влади, що формувалися, та військово-адміністративним ладом Запорозької Січі, а також – між формою національно-державного самовизначення України в умовах, в яких відбувався цей процес. До компетенції Військової ради належало вирішення найважливіших питань як воєнного, так і політичного характеру: вона обирала гетьмана та генеральний уряд і мала право на їх усунення, вирішувала всі питання зовнішньої політики, надсилала та приймала посольства, здійснювала правосуддя. Та Військова рада не була постійним органом. Звичайно, вона відбувалася в певні дні: 1 січня кожного року, 1 жовтня (у храмове свято Січі – Покрову), на 2-й або 3-й день Великодня, окрім цього, в будь-який час на вимогу козацтва. До того ж Б. Хмельницький задля зміцнення гетьманської влади частіше скликав старшинську раду, до якої незабаром перейшла вся повнота влади.

6.2. Становлення органів публічної влади української козацької держави в роки Визвольної війни 1648–1654 рр.

Аналізуючи систему органів публічної влади, важливо запам'ятати, що вона мала три рівні – генеральний, полковий і сотенний. Реальна найвища влада в країні належала *генеральному урядові*, що обирався Військовою радою та складався з гетьмана й генеральної старшини. Повноваження цього органу публічної влади поширювалися на всю територію звільненої України. Очолював генеральний уряд гетьман. Він був правителем, главою держави

й наділявся широкими державними повноваженнями для виконання політичних, адміністративних, військових, фінансових та інших функцій. *Гетьман* видавав універсали – загальнообов'язкові нормативні акти. Вони регулювали питання, пов'язані з організацією та функціонуванням різних державних інституцій. Гетьман також був найвищою судовою інстанцією та верховним головнокомандувачем. Помічниками гетьмана були *генеральні старшини* (генеральний обозний, генеральний осавул, генеральний хорунжий, генеральний бунчужний, генеральний суддя, генеральний підскарбій, генеральний писар), які керували певними галузями управління, не втручалися в компетенцію один одного і свою владу в певній сфері поширювали на всю Гетьманщину. Генеральний уряд був головним розпорядницьким, виконавчим і судовим органом української держави. Генеральні старшини фактично виконували функції міністрів. Однак генеральна старшина не перетворилася на справжній уряд, не розвинула своїх функцій виконавчої влади. Причиною цього було те, що Б. Хмельницький, зосередивши всю владу в своїх руках, не дозволяв помічникам діяти самостійно. Навіть найдрібніші та маловажливі справи він вирішував самостійно. Усі генеральні чини об'єднувалися в особливій колегіальній установі, що називалася Генеральна Військова Канцелярія, та входили до особистої гетьманської ради.

Місцевими органами виконавчої влади були *полкові уряди*. Вони здійснювали управління полками, що об'єднували козаків певної території та становили військові одиниці, які набувають значення адміністративних округів. Територія, що входила до кожного полку, охоплювала містечка та села, де мешкали козаки. Кількість полків у різні періоди була різною. Одні з них припиняли своє існування, інші виникали. Найбільше полків нараховувалося в 1657 р. (36 полків). Назва кожного полку походила від назви повітів, староств або інших адміністративних одиниць (Білоцерківський, Канівський, Чернігівський, Ніжинський, Чигиринський тощо). Полковий уряд складався з полковника та полкової ради, що обирала полкову старшину (обозного, писаря, суддю, осавула, хорунжого). Саме полковникові та полковій старшині належала вся військова, судова й адміністративна влада на території полку. Крім цього, полковники входили до складу старшинської ради та суттєво впливали на вирішення важливих питань внутрішньої

та зовнішньої політики держави, на вибори її глави – гетьмана. Вони, як державні діячі, були повновладними господарями полкової території, проте у своїй діяльності підпорядковувалися гетьманові.

Найдрібнішу ланку в структурі військового та адміністративно-територіального управління становили *сотні*, створені в середині XVII ст. Їхня кількість у кожному полку була різною. Так, у 1650 р. в Брицлавському полку їх було 21, у Корсунському, Чернігівському, Прилуцькому – по 19, у Ніжинському – 9, а загалом – 267. Управління сотнею здійснювали сотник, сотенна старшина (писар, хорунжий, осавул) і канцелярія. Їхня влада поширювалася на територію сотні. Помічниками сотника були отамани – городовий, сотенний, курінний.

На думку багатьох учених, полково-сотенний устрій був характерним елементом української державності, притаманний тільки їй. Річ у тім, що полки як військові одиниці існували в багатьох країнах світу, але в жодній з них полково-сотенна організація не отримала, як в Україні, військової, адміністративної та судової влади. До того ж вона виявилася напрочуд життєздатною та проіснувала в несприятливих для неї умовах до 1783 р. (135 років).

6.3. Судова система української гетьманської держави другої половини XVII ст.

Судочинство у Війську Запорозькому (Україні) ґрунтувалося на давніх звичаях Запоріжжя. "Де б не знаходились наші козаки і хоч би їх було лише три, два повинні судити одного", – зазначалося в "Декларації його Королівської милості Війську Запорозькому на пункти супліки даної" (1649 р.). Те ж саме повторювалося в так званих, "Березневих статтях" (1654 р.), схвалених московським царем Олексієм Михайловичем.

У період становлення козацької держави формується новий суд. Він був окремим для кожного стану.

На першому місці стояли козацькі суди – Генеральний, полкові, сотенні.

Найвищий – *Генеральний суд* – діяв при гетьманові. До його складу входили два *генеральні судді* та писар. Він розглядав апеляції, що надходили від полкових і сотенних судів, а також деякі справи, з якими прохачі зверталися безпосередньо до гетьмана.

Інколи гетьман посилав на місця окремі (тимчасові) судові комісії для розгляду справ важливого значення чи здійснював вибіркову перевірку судів.

Полкові та сотенні суди поширювали свою юрисдикцію не тільки на справи свого козацтва, а й на все населення, що проживало на їхній території. Вони, фактично, замінили *городські суди*.

Усі вироки з найважливіших справ, особливо вироки до смертної кари, підлягали обов'язковому затвердженню гетьманом.

Існували й *шляхетські суди*, що діяли згідно з пунктами Зборівського договору. Вони продовжували існувати й після союзу з Москвою. Та оскільки над цими судами стояла козацька адміністрація, то вони поступово занепадали, а їхні повноваження переходили до козацьких судів.

Зберігали свою компетенцію *суди в містах із магдебурзьким правом*, але в їхні справи часто втручалися полкові та сотенні суди, хоча повноваження цих судів і були розширені.

Богдан Хмельницький запровадив *окремі суди для іноземців*. Наприклад, гетьманським універсалом від 2 травня 1657 р. грецьким купцям м. Ніжина було надано право мати власний суд.

Монастирі та церкви створювали свої суди, але тепер вони розглядали не всі справи різних соціальних верств української держави, а лише внутрішні справи духовенства.

Продовжували діяти *цехові та ярмаркові суди*.

На Запоріжжі суд відбувався на загальній військовій раді. Проте із занепадом "чернецької" (загальної) козацької ради та зростанням ролі старшинської ради судочинство також стало переходити до рук старшини. Судову владу тут мали всі керівники вищої та місцевої адміністрації.

6.4. Джерела права періоду Національно-визвольної війни 1648–1654 рр.

Формування в 1648–1654 рр. української державності не могло не вплинути на розвиток права, що діяло в Україні. Та воно розвивалося дещо іншим шляхом, ніж державність. Якщо апарат польської влади тут було ліквідовано одразу ж і розпочато створення нових структур, то у праві скасовувалися лише ті норми, що закріплювали панування в Україні польських магнатів. Так, втратили чинність "Статут на волюки" (1557 р.), "Ординація Війська Запорозького" (1638 р.), королівські та сеймові конституції.

Інші джерела права, що діяли в Україні до 1648 р., – *Литовські статутути*, збірники магдебурзького права й інші акти – продовжували діяти, оскільки їхні норми відповідали характеру тих феодальних відносин, які склалися в тогочасному українському суспільстві.

Виникають і нові джерела права, що були прямим результатом створення української держави. До них слід віднести *універсали* (листи) Б. Хмельницького, що були на той час актами верховної влади, загальнообов'язковими для всього населення України. Вони регулювали широке коло відносин (наприклад, поземельних – роздача земель у власність або в користування козацькій старшині, адміністративних – призначення на посади тощо).

Джерелами права були також *міжнародні угоди*, що їх укладав гетьман, переважно, із сусідніми державами. У них закріплювався статус України як суб'єкта міжнародно-правових відносин, містили вони також норми цивільного, адміністративного, сімейного та інших галузей права.

6.5. Основні риси права періоду Національно-визвольної війни 1648–1654 рр.

Специфічні умови формування української державності зумовлювали й розвиток права. Воно регулює широке коло відносин – від організації полково-сотенного управління та судочинства до порядку ведення бойових дій.

У **цивільному праві** формується новий стан умовної земельної власності – рангові маєтки та рангові землі, що надаються козацькій старшині за службу.

Спрощується **система злочинів і покарань** (вилучаються норми про замах на королівську владу, магнатсько-шляхетський порядок управління). Та натомість з'являються нові склади злочинів: зрада повсталому українському народові, невиконання вимоги старшинської адміністрації, ухилення від надання допомоги товаришу під час бою та ін. Більш суворими в роки війни стають міри покарання. Зрадників страчували, всіх без винятку, незважаючи на їхні ранги та посади. Особливо жорстоко карали осіб (здебільшого, це були селяни), котрі здійснювали напади на старшинські маєтки.

Характерною особливістю розвитку права цього періоду було те, що починає простежуватися тенденція до поступового пере-

ходу від норм звичаєвого права до норм, створених державою. Процес цей був тісно пов'язаний з формуванням державності.

Судовий процес був усним. За докази в суді правила визнання сторін, показання свідків, різноманітні письмові документи, наприклад, розписки в одержанні грошей чи майна тощо. Продовжували застосовуватися й такі засоби досудового слідства, як гоніння сліду та шлякування. Судові засідання були публічними. Допускалося оскарження рішень і вироків до вищих судових інстанцій. Якщо ж злочин було вчинено в умовах бойових дій, то винесений вирок оскарженню не підлягав.

6.6. Правове оформлення переходу України під протекторат московського царя

Незважаючи на те, що в 1648–1653 рр. в Україні відбувалося зміцнення та зростання авторитету козацько-старшинської влади, Б. Хмельницький розумів, що загроза відновлення польсько-шляхетського режиму лишалася. З огляду на це, гетьман домагається рішення *Земського собору* Московської держави (1 жовтня 1653 р.) про взяття Війська Запорозького "під високу царську руку" та допомогу у війні з Польщею.

У січні 1654 р. у Переяславі було укладено *попередній договір* про умови переходу Війська Запорозького під владу царя, а також про гарантії для Війська Запорозького. Після цього уряд Б. Хмельницького розробив конкретні умови договору з Росією, що були передані російському цареві. Цей документ відомий в історії як Статті Б. Хмельницького, або *Прохальні статті*. Він складався з 23 пунктів (статей). 14 березня 1654 р. цей документ було передано цареві. Після попереднього вивчення його було повернуто на доопрацювання та редагування. 21 березня царю було подано документ, який складався вже з 11 статей. При скороченні його зміст майже не змінився. Цар і бояри розглянули статті та супроводили кожну з них своїм указом. У такому вигляді документ став відомий як *Березневі, чи Московські статті*. 27 березня 1654 р. українські послы отримали цей документ і три царських жалувані грамоти – Війську Запорозькому, козацькій старшині та про передання Чигиринського староства "на гетьманську булаву".

Сукупність цих чотирьох документів і становила власне текст договору, що фактично був конституцією козацької держави.

Як ним підтверджувалися недоторканність суспільного ладу України, попередній порядок управління та судова система, права і привілеї козацтва. Оригінал цього договору не зберігся.

Березневі статті 1654 р. були сформульовані не зовсім ясно, а тому обидві сторони вкладали в них різний зміст і кожна підходила до нього, зважаючи лише на свої інтереси. Україна бачила в ньому лише військовий союз, про що свідчить активна дипломатична діяльність гетьмана в наступні роки, а Москва від перших днів намагалася перетворити протекторат на інкорпорацію.

Об'єктивно цей договір відповідав інтересам обох сторін. Він підкріпив повну незалежність України від Польщі, для війни з якою Україна здобула сильного союзника. На її території було збережено власну військову, адміністративну й судову владу, ліквідовано переслідування православної церкви та її віруючих. Росії ж, зі свого боку, було дуже вигідно прийняти в підданство край із багатими землями, майже з тримільйонним населенням. Росія також звернула увагу на вигідне геополітичне положення України. Немале значення мало й те, що Україна в той час мала визнання багатьох країн Європи та Близького Сходу. До того ж Україна захищала Росію від нападів турецьких і татарських орд.

Згодом, використовуючи прояви суспільного антагонізму в Україні, Москва здійснила задуманий акт інкорпорації – ліквідувала українську державність і включила українські землі до свого складу. Це сприяло зміцненню військового, економічного та політичного потенціалу Російської держави.

Суспільно-політичний лад і право України в період наступу на її автономію (XVIII ст.)

7.1. Суспільний лад

У першій чверті XVIII ст. в Україні виникають перші елементи капіталістичного ладу, зростає мануфактурне виробництво, заснуються заводи, спостерігається спеціалізація виробництва, зростають і економічно міцніють міста, розвивається як внутрішня, так і зовнішня торгівля. Та незважаючи на це, українське суспільство XVIII ст. залишалось феодальним.

Верхівку українських феодалів становило створене І. Мазепою *бунчукове товариство*. Воно складалося з близького оточення гетьмана. Вони не мали чітко визначених посад і виконували різноманітні почесні обов'язки – супроводжували гетьмана під бунчуком, брали участь у посольствах, виконували особисті та державні доручення гетьмана. Бунчукові товариші мали певні привілеї: підлягали юрисдикції гетьмана та генерального суду, а їхнє становище, як і маєтності, було спадковим. Спочатку до бунчукового товариства належала тільки генеральна старшина, але з часом до цієї групи почали зараховувати полковників, синів старшини, іноземців, які могли довести свої шляхетські права.

Наступну групу українських феодалів становило *значкове товариство* ("значком" звалася короґва). Його члени мали становище, аналогічне до бунчукових, тільки при генеральних старшинах і полковниках. До цієї групи входила полкова старшина.

Існувала ще одна привілейована верства – *військове товариство*, до якого належали ті, хто не потрапляв до перших двох категорій. Це товариство було підпорядковане військовій канцелярії.

У XVIII ст. значно збільшуються земельні володіння українських феодалів. Останні прагнули в усьому зрівнятися з російським вельможним панством. І вони домоглися цього. Наприкінці століття в Україну була поширена дія "Табеля про ранги" й українські феодали зрівнювалися у правах і вольностях із російським дворянством. Із кожним роком в Україні зменшувалася кількість

вільних селян. Вони виконували різні повинності, найпоширенішою з яких була панщина. Здійснюється поступове закріпачення селянства.

У 1765–1769 рр. було проведено генеральний опис населення України, а 3 травня 1783 р. Катерина II своїм указом наказала селянам залишатися на тих місцях, за якими вони значилися в генеральному описі.

У XVIII ст. триває процес розшарування *козацтва*. Воно поділяється на три групи: виборні, підпомічники (підмогачі), підсусідки.

Зростає кількість і роль в економічному житті *міського населення*. Його склад був досить строкатим. Правове становище міщан значно залежало від статусу того міста, в якому вони проживали (міста з магдебурзьким правом мали податковий і судовий імунітет, певні пільги, право обирати магістрат; у полкових містах права міщан були дещо обмежені, оскільки полкові уряди самі визначали для них види та розміри податків; приватновласницькі міста повністю залежали від волі феодалів). У містах проживали також ремісники, купці, козацька старшина, шляхта, духовенство, рядове козацтво.

Значний прошарок у суспільній структурі України XVIII ст. становили високоосвічені люди – учителі, лікарі, юристи, філософи, літератори та ін.

7.2. Державний лад

Основну частину українських земель у складі Росії становила Лівобережна Україна, котру українці називали Гетьманщиною, чи Військом Запорозьким. Російський уряд у XVIII ст. встановив для українських земель офіційну назву – "Малая Россия" (Малоросія).

Главою України, як і раніше, вважався *гетьман*. Формально він обирався, але насправді призначався царем. Влада гетьмана не поширювалася на Запорозьку Січ і Слобідську Україну, що підлягали органам Російської держави. Поступово звужуються повноваження гетьманів. У 1709 р. при гетьмані була встановлена посада *Царського резидента*, який стежив за поведінкою гетьмана та старшини, уточнював прибутки України. У військових справах гетьман підлягав командувачеві російськими військами в Україні. Після арешту наказного гетьмана П. Полуботка з 1723 р. до 1727 р.

Україна взагалі була без гетьмана. Царський уряд заборонив його обрання.

У 1727 р. гетьманом було обрано Д. Апостола. Росія погодилася з цим обранням тільки тому, що насувалася війна з Туреччиною, в якій важлива роль відводилась українському війську. Після смерті Д. Апостола у 1734 р. Україна знову аж до 1750 р. залишалася без гетьмана. У 1750 р. гетьманом було обрано Кирила Розумовського, українця за походженням, близьку до російського трону людину (був рідним братом фаворита імператриці Єлизавети – Олексія Розумовського). Кирило Розумовський домігся певних успіхів у відновленні державних традицій в Україні.

У ці роки викорінювалися закладені в полково-сотенному адміністративному устрої елементи народовладдя. Зокрема, перекривалися такі джерела впливу населення на органи публічної влади, як виборність. Зводилася нанівець роль колегіальних установ – рад різних рівнів. У 1720 р. генеральний уряд було перетворено на військову канцелярію, що складалася з шести осіб, призначуваних царем. Половину з них становила козацька старшина, а половину – російські урядовці.

У 1722 р. була заснована *Малоросійська колегія*, котра складалася з шести офіцерів – представників полків російської армії, що дислокувалися в Україні. Президентом колегії було призначено бригадира (генерала) Вільямінова. Колегія була наділена всією повнотою влади. За гетьманом залишалося право лише давати їй поради.

Значно зменшилися права та повноваження полкових урядів. Було скасовано виборність полковників. Їх почали призначати самодержавні органи, зазвичай, з росіян. Поступово ця посада перетворюється на спадкову. Призначені полковники мали необмежену владу, не рахувалися з полковою радою, внаслідок чого її значення зменшується. Згодом від призначення полковників перейшли й до призначення сотників. У 1733–1734 рр. звання козацького полковника було зрівняно з генерал-майорським. Із 1743 р. полкове судочинство та діловодство приводяться у відповідність до загальноросійського.

Новий більш рішучий наступ на автономію України розпочався 1762 р. з приходом до влади Катерини II. Вона, як прихильниця жорстокого централізму, відразу ж взялася за скасування будь-

якої автономії в межах Російської імперії, результатом чого стала ліквідація у 1764 р. в Україні посади гетьмана. Управління Україною повертається до поновленої в правах *Другої Малоросійської колегії* під головуванням президента цієї установи генерала П. Рум'янцева. Територію України було поділено на дві губернії (Слобідську і Новоросійську). У 1765 р. припинили існування загальноукраїнські установи – військові (генеральні) канцелярія та суд. Катерина II у тому ж 1765 р. оголосила, що козацьке військо є непотрібним. Козацькі полки були переформовані на кавалерійські частини регулярної армії. Вільні козаки перетворилися на різновид державних селян, а старшина перейшла до стану російського дворянства. За втрату політичної незалежності вона отримала компенсацію земельними наділами, остаточною закріпленням за нею феодално-залежних селян, становими привілеями, що повністю зрівнювали її з вельможним російським дворянством. Наприклад, той же К. Розумовський за відмову від гетьманства отримав щорічну пенсію у 50 тис. карбованців, місто Гадяч з околицями й інші великі маєтності. У 1781 р. в Україні було остаточно скасовано полковий устрій, а з 1782 р. поширено "Учреждение о губерниях" із загальноросійськими установами та чиновницьким людом. У 1786 р. Малоросійська колегія теж припиняє своє існування.

7.3. Судова система України у XVIII ст.

До початку 60-х рр. XVIII ст. основною ланкою судової системи були *полкові суди*. Вони діяли до 1763 р. та за своїм складом не відрізнялися від полкових канцелярій. Їх очолювали полкові судді, проте головували тут полковники. Полкові суди розглядали кримінальні та цивільні справи. Ці суди були судами другої інстанції щодо *сотенних судів*, які очолювали сотники. До них входили також отаман, міський суддя, осавул і хорунжий. Сотенні суди теж було ліквідовано в 1763 р. Існували також *громадські* (сільські), *церковні*, *цехові*, *мирові*, *третейські*, *ярмаркові суди*.

У 1760 р. було проведено судову реформу. Україну поділили на 20 судових повітів. У кожному з них було створено *земський суд* для розгляду цивільних справ і підкоморський – для земельних. Для розгляду кримінальних справ у кожному з десяти полкових міст було відновлено *гродські суди*. Земські суди діяли до 1831 р.,